

Bob Blek

**PROLETERI SVIH ZEMALJA...
OPUSTITE SE!**

**UKIDANJE RADA
i drugi eseji o ukidanju rada
sa predgovorom autora i specijalnim
ANTIRADNIM dodatkom**

Porodična biblioteka br. 1/ Drugo izdanje/ Radna verzija

---

anarhija/ blok 45

Izvori

The Abolition of Work and Other Essays, Loompanics, 1986.

Friendly Fire, Autonomedia, 1992.

Anarchy After Leftism, C. A. L. Press, 1997.

Anarchy: Journal of Desire Armed, #43/ 1997, #45/ 1998.

Svi izvorni tekstovi su objavljeni u *anticopyright* režimu.

Bez autorskih prava i prava na prevod i prateće tekstove.

Prevod, priprema i prateći tekstovi: Aleksa Golijanin

Na koricama: Manuel Alvarez Bravo, "Dobra reputacija spava", 1939.

Drugo izdanje, radna verzija, 2004.

Prvo izdanje: februar, 2002.

blok45@eunet.yu

anarhija/ blok 45 nema nikakve veze ni sa jednom političkom ili nevladinom organizacijom, niti sa bilo kojom grupom koja se u Beogradu, Srbiji ili u ovom delu sveta predstavlja kao anarhistička (o levičarima, ma šta to značilo danas ili oduvek, da ne govorimo). Za **anarhiju/ blok 45** ideologija anarhizma je bez ikakvog značaja. Izvesna terminološka podudarnost je slučajna i za sada predstavlja izvor mnogih zabavnih, ali ponekad i vrlo zamornih nesporazuma.

"Ova avantura nema ime. To nikada ne treba gubiti iz vida. Koje ime, koji izam prikačiti toj želji da život bude Čudo, a ne samo užas, rmbanje i patnja? Ja ne znam nijedno, niti sam ga ikada tražio. Anarhija? Anarhizam? Nemojte me zajebavati." — *Počnimo ljubav iz početka*, blok 45, 2002.

Sadržaj

Rekli su o Bobu Bleku, radu, ukidanju rada, itd.	4
Posveta i predgovor izdavača	5
Predgovor Boba Bleka za prvo srpsko izdanje	8
Ukidanje rada	11
Nema budućnosti za radno mesto	23
Veliki Nacionalni Praznik	26
Leva-desna	32
Anarhizam i druge prepreke na putu ka Anarhiji	34
Odlomci iz drugih tekstova Boba Bleka	36
Antiradna bibliografija (Izbor: Bob Blek)	41
Bob Blek ili Zašto uopšte radimo?	43
Bibliografija/ Veb adrese/ Kontakt	48
Specijalni antiradni dodatak	49
Zaključak	56

Rekli su o Bobu Bleku, radu, ukidanju rada, itd.

Niko ne bi trebalo da radi. Nikada. Rad je uzrok sve bede ovog sveta. Skoro svako zlo koje vam može pasti na pamet potiče od rada ili od života u svetu podređenom radu. Da bismo prestali da patimo, pre svega treba da prestanemo da radimo. — **Bob Blek**, *Ukidanje rada*, 1985.

*

Šta će mi ljudska prava ako moram da radim? Eto pravog pitanja nad kojim bi svaka bakica iz Fonda za humanitarno pravo trebalo da se zamisli posle čitanja Boba Bleka.

— **Vojin Dimitrijević**, direktor Centra za ljudska prava

Bob Blek je nesumnjivo zanimljiv i lucidan pisac. Mnoge njegove ideje mogao bih da potpišem bez ikakve rezerve. Ili čak sve, osim jedne: ukidanja rada. Mi levičari smo protiv ukidanja rada. Naime, ako nema rada, nema ni radnika; a ako nema radnika, koga ćemo onda moći da farbamo? — **Žarko Korać**, bivši potpredsednik vlade Srbije i predsednik Socijaldemokratske Unije

Istorija rada obiluje zanimljivim epizodama. Robovlasnici sa juga SAD insistirali su na tome da njihovi robovi žive u boljim uslovima nego radnici zaposleni u fabrikama na severu: robovlasnik je o njima vodio kompletnu brigu, u svim okolnostima, dok su severnjački kapitalisti višak radne snage jednostavno izbacivali na ulicu. — **Božidar Đelić**, bivši ministar finansija Republike Srbije, iz nastupa u obrazovnom serijalu RTS-a *Zanimljiva ekonomija*

Svako ko kaže da su ljudi koji moraju da rade slobodni ili je lažov ili budala. — **Miroljub Labus**, predsednik G17+ i autor studije *S verom u Boga i strani kredit*

Vreme koje ste proveli radeći jedina je roba koju nikada nećete moći da kupite, koliko god da zarađujete. — **Mlađan Dinkić**, ministar finansija RS

O cinizmu fašista koji su svoje logore smrti ukrašavali sloganom koji je izjednačavao rad i slobodu govorimo kao o nečemu posebno odvratnom. U čemu je ova nova ideologija, koja izjednačava rad i "normalan život" bitno drugačija? — **Gorčin Stojanović**, *Kultura rada*, BLIC 14. decembar 2001. (deo teksta odštampan specijalnom štamparskom bojom)

Niko ne voli da radi, pa ni ja. — **Čeda Jovanović**, član DS

Nijedan dan u zemlji Srbiji ne sme da prođe bez Boba Bleka koji kruži njenim ulicama u potrazi za novom žrtvom. Zato smo rešili da drugo izdanje UKIDANJA RADA podržmo i finansijski. — **Vojislav Koštunica**, premijer Republike Srbije

*

"Život je patnja. Rođenje je patnja, starost je patnja, bolest i smrt su patnja. Neuzvrćena ljubav je patnja. Neuspeh u traženju puta je patnja. Samo nam još fale gazde i rintanje po firmama." — **Buda**, prva od Četiri Plemenite Istine, *Istina o Višku Patnje*

Posveta i predgovor izdavača ili Šta kažu novine?

“Svuda se postavlja isto strašno pitanje, koje već dva veka proganja svet: kako naterati siromašne da rade, kada ih jednom porazite, a sve njihove iluzije nestanu?” — Gi Debor, iz predgovora za III francusko izdanje *Društva spektakla*, 1992.

Ovo izdanje *Porodične biblioteke* posvećeno je kultu Reforme, pod čijim moćnim pokroviteljstvom etika rada ovih dana doživljava svoju punu reafirmaciju.

Zato ovu posvetu upućujem svim sledbenicima ovog Kultra, a posebno premijeru i vladi Republike Srbije, kao i vođama svih radničkih sindikata koji su učestvovali u štrajku povodom predloga novog Zakona o radu i debati koja je potom usledila.

Ukidanje rada i drugi tekstovi iz ove zbirke pripremani su baš u vreme kada je ta kontroverza bila na vrhuncu (prvo izdanje je pripremano tokom jeseni 2001. godine). Nakon srećnog raspleta, jedan sindikalni vođa izjavio je pred novinarima sledeće: “Najzad smo dobili zakon koji podjednako uvažava interese kapitala i interese radnika.” A zatim i ovo: “Radnici konačno mogu da budu zadovoljni.” (25. oktobar 2001)

Drugim rečima, Čudo se dogodilo, Utopija ostvarila, a barem jednu nemoguću jednačinu od sada možemo da smatramo rešenom – u vidu nečega što “podjednako uvažava interese kapitala i interese radnika.”

Posle ovoga, ostaju nam još samo kvadratura kruga, perpetuum mobile i pitanje “ekološki i društveno održivog razvoja”. Ovo poslednje trebalo bi da predstavlja pravi izazov za naše nove heroje, a moglo bi da se formuliše i na sledeći način: 1) kako stalno seći granu na kojoj sediš, a da ne padneš? i 2) kako da svima bude dobro, a da opet ima ko da rinta?

Uopšte ne sumnjam da će vladini eksperti za propagandu i odnose sa javnošću uspešno rešiti i ova pitanja.

*

Tako je počinjala posveta-predgovor za prvo izdanje ove knjige. U međuvremenu, primeri o kojima sam govorio u nastavku počeli su da se gomilaju s takvim intezitetom da bi zadržavanje na svakom od njih bilo besmisleno.

Dvesta godina revolucija, levičarskih reformi, sindikalne diplomatije, borbe za ljudska prava i fantastičnog tehnološkog razvoja donelo je – kroz samo nekoliko zakona usvojenih bez ikakvog otpora – produženje radnog veka za tri godine (uskoro i za pet), sve duži i zahtevniji radni dan, ukidanje svih beneficija za invalide rada i zaposlene žene-majke, a prava zaposlenih svelo na pravo žalbe pred nadležnim sudom.

Tehnofili uglavnom izbegavaju temu: sada je valjda svakome jasno taj kompleks ne služi uštedi ljudskog rada i širenju carstva slobode. Ali, borci za ljudska prava i dalje mašu sve dužim spiskom svojih dostignuća. Na činjenicu da sve dužem spisku zagaranovanih ljudskih prava u stvarnosti odgovara sve zahtevniji i ubitačniji svakodnevni život, jednostavno se ne obaziru. Ono što *stvarno* određuje naš položaj njih ne zanima. Dovoditi u vezu rad i ljudska prava još uvek je nepojmljivo, osim kroz poznatu frazu koja se odnosi na jednu od najvećih tekovina dosadašnjeg razvoja ljudske vrste: da svako ima pravo na rad i zagaranovane prihode. Jednog jutra, dok

sam još radio u firmi, na jednoj stanici u tramvaj je ušlo 12 žena i jedan muškarac. Nije me mrzelo da brojim, jer je još od ranije počelo da me zapanjuje koliko žena svakog jutra ide na posao. Popodnevni i večernji prizori, kada bih se vraćao s posla ili iz grada, sa ženama izbezumljenim od rintanja, koje hrču, čudno iskrivljene na crvenim i sivim sedištima, bili su suviše strašni da bi u meni izazivali sažaljenje. Da li je u tome trebalo da vidim neko dostignuće?

Za to vreme njihove izabrane predstavnice, od kojih su neke u međuvremenu stigle do vrhova izvršne vlasti, neumorno rade na još temeljnijoj proletarizaciji tih bednih ljudskih ostataka. Slično je i sa drugim aktivistima-plaćenicima, posebno obučenicima za borbu za ljudska prava. Pitanje "Šta će mi ljudska prava, ako moram da radim?" ili "Šta će mi ljudska prava kad sve košta?", jednostavno ih ne dotiče. Kakve to sad ima veze?, čuo sam bezbroj puta.

Od vremena prvog izdanja ništa se nije promenilo. Ovde su svi ZA. Svi nerešivi i pogubni paradoksi religije Razvoja, koji su nas već uvukli u fazu kolapsa, uporno se ignorišu, jer nas parališu: jednostavno ne znamo šta da kažemo. Jasno je da ne možemo da sečemo granu na kojoj sedimo, ali to ipak radimo, jer verujemo da je to jedini način da njoj sedimo udobno. Tu ne pomaže ništa: nikakvi pokazatelji, znaci vremena, sve čudnije dečje bolesti. Mi smo u transu, potpuno obuzeti. Ono što povezuje sve učesnike tog psihotičnog konsenzusa, kakav nikada pre nije postignut ni po jednom pitanju – i koji zaista prolazi kroz SVE starosne, klasne, seksualne i ideološke slojeve ovog društva – zapravo je jedna slika, jedno viđenje života koje u ovom trenutku potpuno zaklanja svaku drugu perspektivu. Ta ideja, koja dobar život izjednačava sa slobodnim ili "ludim" vikendom jednog bića koje *ne postoji* – apstraktnog, prosečnog građanina bilo koje "normalne", zapadne države – ovde nesputano ubira svoj danak:

"Rizici postoje, pre svega politički. Veliko je pitanje koliko možemo da vas gazimo. Možda smo se ipak previše osilili. Na površini, sve ide glatko, bez otpora. Ali, tu je i ono ispod površine. Ili je sve ipak bezbedno? Ja mislim da jeste i da su rad po firmama i potrošnja učinili svoje. Ovde imamo posla s jednom vrlo predvidljivom, standardizovanom i pripitomljenom populacijom. Svuda okolo je mnogo burnije, čak i u zemljama Citadele. Ali, za razliku od onih koji se još i bune (bez brige, sve je pod kontrolom), vi ste toliko istraumirani komunističkom vladavinom i željni 'normalnog', potrošačkog života, da slobodno možemo da vam radimo šta hoćemo. Kao u Orvelovoj *Životinjskoj farmi*! Svaki put kada novi gospodari-svinje suviše pritegnu lanac, a ostale životinje počnu da gundaju, svinje istupe pred njih sa uvek istim pitanjem: 'Šta to znači? Zar hoćete da se stare gazde vrate?'" (Redakcija, saopštenje od 24. juna 2002. *Zašto struja mora da poskupi? ili O Privatizaciji*)

Na to se svela mentalna dinamika ovog društva. *Znamo kako je bilo. Sada idemo drugačije. Dosta ste se baškarili...* govore nam ovi novi udarnici, koji svakodnevno krvare za naše bolje sutra: deca komunističkih mogula, drolje iz informativnih redakcija, glumice-poslanice, društveno angažovani direktori pozorišta, šlager pevači, bubnjari iz G17+ ...

Radite, pa ćete i zaraditi.

Šta?

*

Afirmacija Rada danas se sprovodi na drugačiji način nego u vreme Engelsa ("rad je stvorio čoveka") ili ubica iz Aušvica ("rad oslobađa"). Pitanje geneze i oslobođenja

više se ne postavlja. Gde god da krenete, čućete kako nad poraženom gomilom lebdi samo jedna molitva: da svakodnevni, egzistencijalni pritisak bude što manji. Tu su i oni koji šapuću: O, Bože Napretka, udeli nam i nešto preko toga, nemoj da si stipsa. Sistem koji je naučio lekciju zna da ovim skromnim zahtevima treba nekako izaći u susret. Klase nisu ni ukinute, niti stopljene u jednu: svakoj je samo dodeljen njen deo šoping mola. U svim drugim isparenjima Spektakla, svi treba da vide sebe među dobitnicima. To što je i vrapcima jasno da svaki masivni, industrijski sistem, bez obzira da li je reč o kapitalizmu ili o socijalizmu, može da funkcioniše samo na osnovu rada ogromne armije većitih gubitnika, ne predstavlja nerešiv problem: ionako nemamo kud. Ono što su nekada morale da obezbede čitave horde političkih komesara i koljača, danas se rešava prostom, svakodnevnom, ekonomskom ucenom. Sve košta. I najveći buntovnik mora nekako da napabirči siću za svoj burek. Svi *slobodni ljudi moraju* da rade. To je cena Normalnog Života: te kratke šetnje od tačke A do tačke B, kroz prostor koji sa svih strana zatvaraju rad, zarada i potrošnja. Političarima ostaje da gase samo manje požare, jer dobro znaju da će u uslovima opšteg pristanka na ovako definisane ciljeve svim protestima nedostajati zamah i vizija. Njihovi ekspertske timovi nalaze se u još povoljnijem položaju: oni mogu mirno da se posvete iznalaženju novih načina za akumulaciju moći i obradu ljudskog materijala, umesto da se, poput svojih prethodnika, rvu sa gomilom oko samog koncepta.

Tako je na površini. Svetla budućnost zaklanja sav vidik. Ipak, niko ne skače od sreće. Šta to govori?

Nadam se da će svima koji se nisu prepoznali u ovoj posveti, a kojima je ova knjiga zaista namenjena, tekstovi Boba Bleka pomoći u nečemu u čemu su, verujem, već odmakli: u odbacivanju takve ideje života.

A. G. februar 2002/ septembar 2003.

Predgovor Boba Bleka za prvo srpsko izdanje

Esej *Ukidanje rada* prvi put se pojavio u obliku govora koji sam održao u klubu *Gorilla Grotto*, jednom od mesta za "zabavu odraslih", u San Francisku 1981. godine. Taj govor bio je deo serije izlaganja posvećenih nekim vrlo radikalnim temama. Svoju tezu izložio sam već u prvoj rečenici: "Niko ne bi trebalo da radi" i tako odmah isprovocirao one koji su slušajući dalje, ali ne mnogo pažljivo, pomislili da je moja ambicija iznošenje moralne osude na račun svakog pojedinačnog životnog izbora. Vlasnik kluba, Geri Vorn, koji je kasnije postao policajac, opisao je čitav događaj kao najgori performans ikada održan na tom mestu.

Povodom postera koje sam pravio u okviru svoje *Poslednje Internacionale*, Vorn mi je savetovao da "tamo gde su mi usta, stavim nogu". Ipak, stavio sam je na drugo mesto. Izbacivanje bučne grupe pankera, koji su na moj podsticaj pokušali da uđu besplatno, bila je samo jedna od diverzija priređenih te večeri; a završilo se tako što je Vorn naredio svojim gorilama da me prebiju.

U leto 1985. značajno sam korigovao i proširio taj govor u esej, s tim što mi je, mislim, uspelo da zadržim nešto od originalnog duha govora. Tekst je prvi put bio objavljen te jeseni u San Francisku, kao pamflet. Od tada je mnogo puta objavljivan, a nalazi se i u mojoj prvoj knjizi *The Abolition of Work and Other Essays* (1986). Postoji i mnogo prevoda: na francuski, nemački, španski, holandski, italijanski, portugalski, ruski, slovenački i grčki jezik; postoji i jedan finski prevod objavljen na Internetu. Od trenutka kada sam ispod teksta ispisao "bez autorskih prava", čitaoci su me uhvatili za reč; mnoga izdanja pojavila su se bez mog znanja, verovatno i mnoga za koja još nisam čuo. Ali, to je, što se mene tiče, sasvim u redu: uvek sam tražio samo da mi se pošalje jedna kopija svake publikacije, koje sakupljam da bih udovoljio svojoj taštini.

Uprkos nekim zastarelim podacima i referencama (na primer, šta je ostalo od Jugoslavije koju sam spomenuo na jednom mestu?), tekst je u međuvremenu pretrpeo neznatne ispravke. Za razliku od drugih eseja na istu temu (objavljenih u mojoj knjizi *Friendly Fire*, 1992), ovaj tekst je ostao praktično isti, bez dodatne dokumentacije. Njegov sadržaj ionako spada u domen opšte poznatog ili lako dokazivog. Izloženi principi ukidanja (ili, ako hoćete, transformacije) rada, slede moje viđenje toga šta je zapravo rad; a to viđenje, u osnovi, ne zavisi od novih ilustracija i primera, iako njima može biti potvrđeno.

Reakcije su uglavnom bile povoljne. Ljudi najrazličitijih profila pokazali su interesovanje i simpatije: anarhisti, njuejdžeri, pisci i ljubitelji naučne fantastike, pankeri, liberteri, stari hipici, mladi zabušanti, čak i levičari, ali i mnogi radnici neopterećeni ideologijom i subkulturom.

Kritika je bilo malo, budući da se većina mojih neprijatelja (uključujući tu i marksiste) zadovoljila neobuzdanim omalovažavanjem ili istresanjem konzervativnih klišea. Nikada nisam tvrdio da u mojim idejama ima nešto originalno (osim možda u mom stilu), ali tvrdim da sam doprineo da rad – sam rad, ne samo najamni rad – za anarhiste postane institucija kojoj se treba suprotstaviti, i koju, ako smo zaista saglasni, treba potpuno osporiti.

Uprkos povremenim krizama i "korekcijama" kapitalizma, što ponekad ide i do razmatranja tako odbojnih opcija kao što je puna zaposlenost i danas, kao i pre dvadeset godina, opažam isti antiradni trend, kako izvan tako i na samom radnom mestu. To samo potvrđuje moje čvrsto uverenje da svaka borba za oslobođenje i slobodu svakog pojedinca (kako je moguće da se to dvoje razdvaja?), mora da u radu prepozna suštinsku i možda najveću negaciju slobode.

Bob Blek, septembar, 2001.

Uvod

Godine 1777. Akademija u Šalomu na Marni raspisala je nagradni konkurs na temu kako da se reši problem prosjačenja, koje je sve više uzimalo maha, tako da bude na korist kruni, a opet i u interesu siromašnih. Nagrada je dodeljena eseju čije su uvodne rečenice glasile ovako: "Vekovima se tragalo za kamenom mudrosti. Mi smo ga pronašli. To je rad. Najamni rad je izvor blagostanja za siromašne."

Nagrađeni sastav iz 1777. godine značajan je i zbog toga što pokazuje da se u Francuskoj, čak i tako kasno, politika prisiljavanja siromašnih na rad smatrala za nešto novo. Do sredine XVIII veka osnovni princip organizacije domova za siromašne u Francuskoj bilo je srednjovekovno-hrišćansko shvatanje da je obavezni rad kazna za greh ili za zločin.

— Ivan Ilić, *Pravo na zajedništvo*, str. 129-30 (RAD, edicija Pečat, Beograd 1985)

Ukidanje rada

Niko ne bi trebalo da radi. Nikada. Rad je uzrok sve bede ovog sveta. Skoro svako zlo koje vam može pasti na pamet potiče od rada ili od života u svetu podređenom radu. Da bismo prestali da patimo, pre svega treba da prestanemo da radimo.

To ne znači da treba da prestanemo da se bavimo bilo čime. Treba stvoriti nov životni stil, zasnovan na igri. Drugim rečima, treba nam jedna ludička¹ revolucija. Kada kažem igra, mislim takođe na zabavu, kreativnost, druženje, zajednički život, možda čak i na umetnost. Ima mnogo vrsta igre, koje vrede bar koliko i ona dečja. Pozivam na zajedničku avanturu u uslovima opšteg uživanja i slobodno isprepletanih različitosti. Igra nije nešto pasivno. Svako od nas bi, bez obzira na prihode i zanimanje, sigurno voleo da ima više vremena za odmor nego što mu inače sleduje; ali, čim se malo oporavimo od rada, skoro svi želimo da uradimo nešto. Oblomov i Stakanov su dve strane istog izlizanog novčića.²

Ludički život je potpuno nepojmljiv u postojećoj stvarnosti. Utoliko gore po "stvarnost", tu crnu rupu koja u sebe usisava i ono malo toga što život razlikuje od pukog preživljavanja.

Začudo, a možda i ne, sve stare ideologije su konzervativne jer veruju u rad. Neke od njih, poput marksizma i većine anarhističkih struja, toliko veruju u rad da se čovek pita nije li to možda zato što ne veruju ni u šta drugo.

Liberali nam poručuju da treba okončati diskriminaciju u zapošljavanju. A ja kažem da treba završiti sa zapošljavanjem. Konzervativci podržavaju "pravo na rad". Sledeći misao svojeglavog Marksovog zeta, Pola Lafarga, ja se zalažem za pravo na lenjost. Kao i nadrealisti, samo ozbiljno, ja se zalažem za punu nezaposlenost. Trockisti agituju u prilog permanentne revolucije. Ja sam za permanentno lumpovanje.

Ali, iako svi ideolozi zagovaraju ideju rada – i to ne samo zato što žele da nekom drugom uvale svoj deo posla – oni se ipak čudno ustežu da to priznaju. Spremni su da do besvesti pričaju o platama, dužini radnog vremena, radnim uslovima, eksploataciji, produktivnosti, profitabilnosti. Rado će pričati o bilo čemu, samo ne o samom radu.

Ti eksperti, koji se uvek nude da misle umesto nas, retko se odlučuju da sa nama podele svoje zaključke o radu, iako smo mi ti kojima rad oduzima najveći deo života. Ali, zato će se između sebe uvek rado sporiti oko detalja. Sindikati i poslodavci su saglasni u tome da svoje živote treba da prodajemo u zamenu za preživljavanje; sporna je samo cena. Marksisti misle da ulogu gazde treba poveriti birokratama.

---

¹ ludus: lat., igra (nap. prev.)

² Oblomov: glavni junak romana Ivana Gončarova *Jedan dan u životu Oblomova* (1859), prototip mlakog, buržoaskog dembelana. Aleksej Stakanov: Staljinov Alija Sirotanović, heroj rada Sovjetskog Saveza iz 1930-tih godina. (nap. prev.)

Liberteri³ misle da to treba da budu poslovni ljudi. Feministkinje ne postavljaju pitanje ko je gazda, sve dok je gazda žensko. Naravno, među svim ovim ideodilerima postoje ozbiljna neslaganja oko toga kako bi trebalo podeliti plen vlasti. Kao što je jasno i da niko od njih ne dovodi u pitanje samu vlast i da svi oni žele da mi i dalje radimo.

Možda se pitate da li se šalim ili sam ozbiljan. I jedno i drugo. Biti ludista nije isto što i biti lud. Igra ne mora da bude neozbiljna, iako biti neozbiljan ne znači biti površan. Često je potrebno da se nešto na prvi pogled neozbiljno shvati ozbiljno. Voleo bih da život bude igra, ali da je ulog u toj igri visok. Voleo bih da ta igra traje večno.

*

Alternativa radu nije samo nerad. Biti ludista ne znači biti lenčuga. Iako veoma cenim zadovoljstvo dremanja, ono nikada nije tako prijatno kada (umesto rad) prekida druga zadovoljstva i rasonode; niti sam spreman da afirmišem onaj vremenski programirani, sigurnosni ventil zvani "slobodno vreme". Daleko od toga. Slobodno vreme je nerad u funkciji rada. Slobodno vreme je vreme provedeno u oporavljanju od rada, u grozničavim i beznadežnim pokušajima da se zaboravi na rad. Mnogi ljudi vraćaju se sa odmora toliko iscrpljeni da jedva čekaju da se vrate na posao i malo dođu k sebi. Glavna razlika između rada i slobodnog vremena je u tome što ste na poslu barem plaćeni za svoje maltretiranje i umor.

Ne želim da se ovde igram rečima. Kada kažem da rad treba ukinuti, onda to i mislim, samo što taj stav sada hoću da obrazložim na manje emotivan način. Moja minimalna definicija rada je prisilni rad, odnosno prinudna proizvodnja. Oba ova elementa su od suštinskog značaja. Rad je proizvodnja nametnuta ekonomskim ili političkim sredstvima, pomoću igre štapa i šargarepe (pri čemu je šargarepa samo drugi oblik štapa). Ali nije svako stvaranje rad. Rad nikada nije sam sebi svrha, već uvek ima za cilj neki proizvod ili neku korist koju proizvođač (a najčešće neko drugi) želi da izvuče iz njega. To je rad. Definirati ga znači prezreti ga. Ali rad je obično i nešto gore od toga. Dinamika dominacije svojstvene radu vremenom se razvijala. U razvijenim, na radu zasnovanim društvima, uključujuću tu sva industrijska društva, kapitalistička i "komunistička", rad poprima svojstva koja dodatno naglašavaju njegovu odvratnost.

U kapitalističkim zemljama, i to u većoj meri nego u "komunističkim", gde je država skoro jedini poslodavac, rad znači zaposlenost, tj. najamni rad, prodavanje sebe u službi nekog plana. Tako 95% zaposlenih Amerikanaca radi za nekog drugog ili za nešto drugo. U SSSR, Kubi, Jugoslaviji, Nikaragvi ili u bilo kom drugom alternativnom modelu koji bi se mogao navesti, taj procenat iznosi skoro 100%. Jedino u većito uzburkanim seljačkim bastionima Trećeg sveta – Meksiku, Indiji, Brazilu, Turskoj – privremeno je očuvan značajan broj poljoprivrednika koji i dalje rade u nekoliko milenijuma starim, tradicionalnim aranžmanima, plaćajući porez državi ili zakup nekom parazitskom zemljoposjedniku, u zamenu da budu ostavljeni na miru. Čak i ovaj grubi oblik poslovnog ugovora izgleda dobro u poređenju s

---

³ Liberter, slobodar: "Samo republikanac koji uzima drogu", barem po Bobu Bleku. Isti pojam koriste i njihovi politički protivnici, posebno neke levičarske i anarhističke grupe koje time žele da naglase svoj antiautoritarni karakter. Kod nas malo korišćen pojam, tako da ne postoji ustaljena transkripcija; kod Vujaklije postoji samo jedinica *libertinizam*: težnja ka slobodi; slobodnjaštvo, učenje o slobodi. (nap. prev.)

položajem svih industrijskih (i administrativnih) radnika: svi oni rade u uslovima koji zahtevaju podanički odnos prema poslodavcu.

Ali moderni oblici rada imaju još gore posledice. Ljudi ne samo da rade, oni imaju "radne zadatke". Radnik je obučen da sve vreme obavlja samo jedan, određeni "zadatak". Čak i ako taj zadatak sadrži trunku zanimljivosti (što nije slučaj sa sve većim brojem poslova), monotonija njegove obavezujuće ekskluzivnosti uništava sav njegov ludički potencijal. "Zadatak" u koji bi mogla biti uložena energija nekoliko ljudi, u razumno ograničenom vremenu i koji bi još mogao biti zabavan, postaje teret za one koji moraju da mu se posvete 40 sati nedeljno, bez prava da utiču na način njegovog izvršenja, u korist vlasnika koji sa samim procesom proizvodnje nema ništa. To je stvarnost sveta rada: svet birokratskog javašluka, seksualnog maltretiranja i diskriminacije, tupavih šefova koji iskorišćavaju i zloupotrebljavaju svoje potčinjene, koji bi po svim racionalno-tehničkim kriterijumima trebalo sami da vode posao. Ali, to je upravo ono na čemu kapitalizam u stvarnosti insistira: podređivanje racionalne maksimalizacije proizvodnje potrebi da se nad proizvodnjom ima potpuna organizaciona kontrola.

Degradacija koju većina radnika doživljava na poslu predstavlja specifičan zbir poniženja koji se naziva disciplina. Fuko je taj fenomen prikazao mnogo složenijim nego što zapravo jeste (*Nadzirati i kažnjavati: Rođenje zatvora*, Prosveta, Beograd 1997). Disciplina je skup totalitarnih tehnika kontrole primenjenih na radno mesto: nadzor, rutinske operacije, zadati radni tempo, proizvodne norme, zvono za početak i kraj radnog vremena, itd. Disciplina je ono što fabrika, kancelarija i prodavnica imaju zajedničko sa zatvorom, školom i azilom za umobolne. Reč je o istorijski originalnoj i nepojmljivo užasnoj pojavi, o nečemu što prevazilazi maštu čak i takvih demonskih diktatora iz prošlosti kao što su bili Neron, Džingis Kan i Ivan Grozni. Koliko god da su bili surovi, oni jednostavno nisu raspolagali mašinerijom za tako temeljnu kontrolu svojih podanika kakvom raspolažu moderni diktatori. Disciplina je izrazito dijaboličan oblik moderne kontrole, sasvim novi oblik prinude, koji bi trebalo što pre odbaciti.

To je "rad". Igra je nešto sasvim drugo. Igra je uvek dobrovoljna. Ono što bi inače moglo da bude igra, čim postane obavezno postaje rad. To je očigledno. Bernije de Koven je igru definisao kao "ukidanje posledica". To je neprihvatljivo ukoliko treba da znači da igra nema posledice. Ovde ne govorimo o takvoj igri. Tvrditi tako nešto znači obesmisлити je. Stvar je u tome da posledice, ako ih ima, stižu kao poklon. Igrati se (aktivnost) i poklanjati (odnos) blisko je povezano, to su dva aspekta istog impulsa, instinkta igre. Oni dele isti aristokratski prezir prema krajnjem ishodu. Igrač želi da nešto postigne igrom, to je njegov glavni motiv. Ali, glavna nagrada trebalo bi da bude sama aktivnost, kakva god bila. Neki drugačije obavešteni istraživači igre, kao što je Johan Hojcinga (*Huizinga, Homo Ludens*, 1949), definiše igru kao aktivnost koja sledi određena pravila. Iako veoma cenim njegovu erudiciju, snažno odbacujem ovo ograničenje. Ima mnogo zanimljivih igara koja se zasnivaju na pravilima (šah, bejzbol, monopol, bridž), ali igra može da bude još mnogo toga. Razgovor, seks, ples, putovanje – ove aktivnosti ne slede pravila, ali su svakako igra. A i sama pravila mogu lako da postanu predmet igre, kao i bilo šta drugo.

*

Rad izvrgava ruglu svaku priču o slobodi. Zvaničan stav glasi da svi mi imamo pravo da živimo u demokratiji. Neki drugi ljudi, manje srećni i manje slobodni, moraju da žive u policijskim državama. Ti nesrećnici moraju da se potčinjavaju vladajućem

poretku, često potpuno samovoljnom. Vlast ih drži pod stalnim nadzorom. Državna birokratija kontroliše čak i najmanje detalje njihovog svakodnevnog života. Službenici koji im izdaju naređenja odgovorni su samo pred višim instancama, državnim ili privatnim. Svaka pobuna i neposlušnost se kažnjavaju. Doušnici redovno dostavljaju svoje izveštaje nadležnim organima. Sve to je, kažu, nešto veoma loše.

I zaista je tako. Samo što ovo nije ništa drugo nego opis modernog radnog mesta bilo gde u Americi. Liberali, konzervativci i liberteri koji lamentuju nad totalitarizmom obični su prevaranti i licemeri. Ima više slobode u bilo kojoj umerenoj poststalinističkoj diktaturi nego na bilo kom radnom mestu u Americi. U kancelarijama i fabrikama nailazimo na istu vrstu hijerarhije i discipline kao u zatvoru ili u manastiru. Kao što su Fuko i drugi pokazali, zatvori i fabrike pojavljuju se otprilike u isto vreme, a njihovi upravnici svesno su razmenjivali tehnike kontrole.

Radnik je rob na određeno vreme. Gazda je taj koji ti govori kada ćeš da dođeš, kada ćeš da odeš i šta treba da radiš u međuvremenu. On ti govori koliko ćeš da radiš i koliko brzo. Slobodan je da svoju vlast ispoljava do ponižavajućih krajnosti, određujući, ako želi, koju odeću moraš da nosiš i koliko često možeš da ideš u WC. Osim u nekoliko slučajeva, ima pravo da te otpusti iz bilo kog razloga ili bez ikakvog razloga. Špijunira te preko svojih doušnika i nadzornika, praveći o svakom zaposlenom poseban dosije. Svaki prigovor proglašava se za "neposlušnost", kao da je radnik nevaljalo dete, zbog čega ne samo da možeš da dobiješ otkaz nego i da budeš isprašen na ulicu bez ikakve nadoknade. Bez namere da ovo po svaku cenu primenim i na njih, treba primetiti da deca kod kuće i u školi imaju sličan tretman. To se pravda njihovom navodnom nezrelošću. Šta to govori, ako se ima u vidu da su njihovi vaspitači i roditelji takođe radnici?

Ovaj ponižavajući sistem dominacije upravlja barem polovinom budnog vremena većine žena i skoro svih muškaraca, tokom nekoliko decenija, tj. najvećim delom njihovog života. Sistem u kojem živimo možemo, u određenom kontekstu, s pravom nazivati demokratijom ili kapitalizmom ili, još bolje, industrijalizmom, ali ono o čemu je zapravo reč su fabrički fašizam i uredska oligarhija. Svako ko tvrdi da su ljudi koji žive u takvom sistemu slobodni, ili je lažov ili budala.

Ti si ono što radiš. Ako radiš neki dosadan, glup, monoton posao, imaš sve šanse da i sam postaneš dosadan, glup i monoton. Rad predstavlja mnogo bolje objašnjenje za narastajuću kretenizaciju koju vidimo svuda oko nas, jer tome doprinosi više nego čak i tako moćni mehanizmi moronizacije kao što su televizija i obrazovanje. Ljudi kojima se čitavog života upravlja, koji se iz škole izručuju pravo na posao, koji život počinju nadzirani u porodici, a završavaju ga nadzirani u staračkim domovima, naviknuti su na hijerarhiju i mentalno robovanje. Njihova težnja ka nezavisnosti toliko je zakržljala da je strah od slobode jedna od retkih fobija koja je u njima racionalno zasnovana. Poslušnost kojoj se čovek uči na poslu, vraća se u porodicu gde je obuka i počela, reprodukujući tako čitav sistem na više načina, na polju politike, kulture, itd. Kada ljude jednom lišite vitalnosti u oblasti rada, oni će se lako podvrgnuti hijerarhiji i dominaciji eksperata i u svim drugim oblastima. To je ono na šta su navikli.

*

Toliko smo uronjeni u svet rada da nismo ni svesni svih njegovih posledica. Potrebno je da se pozovemo na iskustva spoljnih posmatrača, iz drugih epoha i iz drugih kultura, da bismo postali svesni krajnosti i patologije našeg sadašnjeg stanja. U istoriji

je takođe postojalo doba kada je nešto poput radne etike bilo potpuno nepojmljivo. Maks Veber je možda u pravu kada pojavu tog koncepta vezuje za religiju, posebno za kalvinizam, koji bi, da se pojavio danas umesto pre četiri veka, bio odmah i sa punim pravom proglašen za kult. Šta god da je slučaj, treba samo da poslušamo reči drevnih mudraca da bismo rad sagledali u odgovarajućoj perspektivi. Drevni ljudi su rad videli onakvim kakav stvarno jeste i taj stav je vladao (bez obzira na upad kalvinizma) sve dok ga nije potisnuo industrijalizam – iako je i tada bilo potrebno da nova filozofija prvo bude zvanično objavljena od strane svojih proroka.

Zamislimo za trenutak da rad ne pretvara ljude u tupave podanike. Zamislimo, uprkos svemu što nam govori psihologija i na šta računaju njegovi ideolozi, da rad nema nikakav uticaj na formiranje karaktera. Zamislimo najzad da rad nije tako dosadan, iscrpljujući i ponižavajući kao što svi znamo da jeste. Čak i tada rad pravi sprdnju od svih humanističkih i demokratskih težnji, *prosto zato što nam oduzima toliko mnogo vremena*. Sokrat je govorio da manuelni radnici stvaraju loša prijateljstva i postaju loši građani zato što nemaju vremena da se posvete negovanju prijateljstva i ispunjavanju građanskih obaveza. I bio je u pravu. Zbog rada, kakav god bio, mi stalno gledamo na sat. Jedino što takozvano “slobodno vreme” čini slobodnim je to što gazdu ne košta ništa. Slobodno vreme najvećim delom koristimo da bismo se pripremili za posao, otišli tamo, vratili se kući i onda se oporavljali od njega. Slobodno vreme je eufimizam za poseban oblik rada, poseban faktor proizvodnje, koji podrazumeva ne samo prevoz do radnog mesta i nazad o sopstvenom trošku, već i primarnu odgovornost za vlastito održavanje i oporavak. Ugalj i čelik su toga pošteđeni. Strug i pisaća mašina ne moraju to da rade. Zato ne treba da nas čudi kada Edvard G. Robinson u jednom od svojih gangsterskih filmova kaže: “Rad je za debile!”

I Platon i Ksenofon pripisivali su Sokratu i očigledno delili sa njim mišljenje o destruktivnom uticaju rada na čoveka kao građanina i kao ljudskog bića. Herodot je prezir prema radu vezivao za klasičnu Grčku kada je njena kultura bila na vrhuncu. Možemo da navedemo i primer iz starog Rima, kada Ciceron kaže da “svako ko svoj rad prodaje za novac u stvari prodaje sebe i spušta se na nivo roba.”

Ovakva otvorenost danas je retka, ali savremena primitivna društva, na koja ovde nećemo gledati sa visine, imala su dovoljno rečitih predstavnika sposobnih da prosvetle moderne antropologe. Kapauku iz zapadnog Iriana (Papua Nova Gvineja), prema svedočenju Pospisila, smatraju da život mora da se održava u stalnoj ravnoteži, pa tako rade svaki drugi dan, posvećujući dan odmora “vraćanju izgubljenog zdravlja i snage”.

Naši preci su, sve do XVIII veka, kada su već uveliko bili na putu ka našoj današnjoj sudbini, imali barem svest o tome šta je sve izgubljeno, o naličju industrijalizacije. Njihova religiozna odanost “Svetom Ponedeljku”, čime je petodnevna radna nedelja bila uvedena, de facto, 150 do 200 godina pre nego što je bila zvanično odobrena, bacala je u očaj vlasnike prvih fabrika. Njihovim gazdama trebalo je mnogo vremena da ih podvrgnu tiraniji zvona, pretku današnjeg časovnika. Bile su, u stvari, potrebne jedna do dve generacije da bi se odrasli muškarci zamenili ženama naviknutijim na poslušnost i decem koja su se još mogla prevaspitati i oblikovati prema kalupu industrijske proizvodnje. Čak su i napoličari, za vreme starog režima u Francuskoj, imali dosta vremena za sebe, nakon što bi završili sa poslom na imanju zemljoposjednika. Prema Lafargu (Paul Lafargue, *Pravo na lenjost*, 1883) četvrtina francuskog seoskog kalendara bila je posvećena svetim Nedeljama i praznicima, a

ruski seljaci o kojima je pisao Čajanov⁴ – iz društva koje bi se teško moglo smatrati naprednim – takođe su posvećivali plandovanju između jedne četvrtine i jedne petine svih dana u godini. Potpuno podređeni radu, mi se očigledno nalazimo daleko iza ovih nazadnih društava. Neki mužik, izrabljivan do besvesti, mogao bi samo da se pita zašto uopšte radimo. Trebalo bi i mi.

Da bi se sagledale prave razmere neprestanog pogoršavanja našeg stanja, potrebno je da razmotrimo najranije stadijume ljudskog društva, kada još nije bilo vlasti i svojine, i kada su naši preci živeli kao lovci-sakupljači. Hobs je u par reči zaključio da je život tada bio “prljav, surov i kratak”. Drugi su pretpostavljali da je život bio neprestana, očajnička borba za opstanak, rat protiv surove Prirode, gde su smrt i propast lako odnosili sve one koji nisu bili dovoljno spremni da se suoče sa svim izazovima borbe za goli život. U stvari, sve je to bila projekcija straha zbog mogućeg kolapsa centralne vlasti nad zajednicama nenaviknutim da žive drugačije, kao što je to bilo u Hobsovoj Engleskoj za vreme građanskog rata. Hobsovi savremenici su se već bili susreli sa alternativnim društvenim modelima i drugačijim načinima života, posebno u Severnoj Americi, ali su isto tako bili suviše udaljeni od njihovog iskustva da bi ih pravilno razumeli. Ljudi iz nižih slojeva, kojima je način života Indijanaca bio bliži, bolje su shvatali o čemu je reč. Tokom čitavog XVII veka engleski doseljenici su bežali u indijanska plemena ili su, ako bi bili zarobljeni u ratu, odbijali da se vrata u kolonije. S druge strane, broj indijanskih prebega u naseobine belaca mogao bi se uporediti sa brojem Nemaca koji su Berlinski Zid preskakali sa zapadne strane.

“Opstanak najsposobnijih”, glavna parola darvinizma u tumačenju Tomasa Hakslija, više je govorila o ekonomskim uslovima viktorijanske Engleske nego o prirodnoj selekciji, što je anarhista Kropotkin dokazao u svojoj knjizi *Uzajamna pomoć: Faktor evolucije* (1902). Kropotkin je bio prirodnjak kome se ukazala sjajna prilika za terensko istraživanje tokom službe u Sibiru. On je dobro znao šta govori. Kao i većina društvenih i političkih teorija, tako se i priča Tomasa Hobsa i njegovih naslednika, može slobodno prihvatiti kao jedva prikrivena autobiografija.

Antropolog Maršal Salins je proučavajući podatke o savremenim lovcima-sakupljačima srušio ovaj hobsijanski mit u članku pod naslovom *The Original Affluent Society* (Prvobitno društvo blagostanja, *Porodična biblioteka* br. 3). Ti ljudi rade mnogo manje nego mi, a njihov rad se teško može razdvojiti od onoga što nazivamo igrom. Salins je zaključio da “lovci i sakupljači rade mnogo manje nego mi, a da je potraga za hranom, umesto neprestano lutanje, uglavnom povremena aktivnost, sa dosta slobodnog vremena. Među njima je zabeležen u proseku najveći broj sati dnevnog sna u odnosu na bilo koji drugi tip društva.”

Rade u proseku četiri sata dnevno, ukoliko se ta aktivnost uopšte može nazvati radom. Njihov “rad”, sa našeg stanovišta, predstavlja najčešće vrlo specijalizovanu delatnost koja u velikoj meri upošljava fizičke i intelektualne mogućnosti; prost fizički rad, u iole većim razmerama, kaže Salins, moguć je samo u industrijskom sistemu. Tako je zadovoljena Šilerova definicija igre, kao jedine aktivnosti u kojoj čovek u potpunosti ostvaruje svoju ljudskost kroz punu “igru” sa obe strane svoje prirode, mišljenjem i osećanjem. Igra i sloboda, što se tiče proizvodnje, ovde idu ruku pod

⁴ A. V. Čajanov: ruski ekonomista, poznat po radovima o ekonomiji i tradicionalnoj organizaciji ruskog sela. Uhapšen 1930. posle čega mu se gubi svaki trag. Na njegov rad osvrće se i Marshall Sahlins u svojoj knjizi *Stone Age Economics* (1972), u poglavlju *The Domestic Mode of Production*. (nap. prev.)

ruku. Čak je i Marks, koji je (uz sve dobre namere) pripadao panteonu Proizvodnje, primetio da "oblast slobode ostaje nedostižna sve dok se ne pređe tačka u kojoj se rad odvija pod teretom nužde i spoljne koristi." On nikada nije mogao da potpuno prihvati ono što ovo srećno stanje stvari zapravo podrazumeva – ukidanje rada. Najzad, bilo bi malo čudno u isto vreme biti za radnike i za ukidanje rada. Ali, ako on to nije mogao, mi možemo.

Težnja da se u odnosu na ideju o životu bez rada ide napred ili nazad, jasno se uočava u svakoj ozbiljnoj društvenoj ili kulturnoj istoriji preindustrijske Evrope. To je slučaj sa knjigama kao što su *England in Transition*, (Dorothy George, 1953) i *Popular Culture in Early Modern Europe* (Peter Burke, 1978). Dobar primer je i esej Danijela Bela *Work and Its Discontents*. To je, verujem, prvi tekst koji je tako opširno govorio o "pobuni protiv rada" i koji bi, da je bio shvaćen, predstavljao značajnu korekciju popustljivosti koja je odlikovala zbirku radova u kojoj se taj esej prvi put pojavio, *The End of Ideology* (1962).

Kao što Bel primećuje, Adam Smit je u *The Wealth of Nations* (Bogatstvo Naroda), uz sav svoj entuzijazam za tržište i podelu rada, bio mnogo svesniji i iskreniji povodom one druge, surovije strane rada, nego što su to Ejn Rand, ekonomisti čikaške škole ili bilo koji od njegovih modernih epigona. Adam Smit primećuje:

"Razumevanje položaja najvećeg broja ljudi neminovno polazi od njihovog svakodnevnog zaposlenja. Čovek koji čitavog života izvodi nekoliko prostih operacija nije u prilici da razvije svoj duh. On po pravilu postaje onoliko glup i zatančan koliko je to samo moguće."

Ovde je, u nekoliko neuvijenih reči, sažeta sva moja kritika rada. Bel je, u svom eseju pisanom 1956, u zlatno doba Ajzenhauerove vladavine i imbecilnog američkog samozadovoljstva, identifikovao ovaj poremećaj koji izmiče svakoj kontroli i koji, od 1970-tih pa na dalje, nijedna politička struja nije uspela da uklopi u svoj program. On se ne pojavljuje ni u kalkulacijama neoliberalnih ekonomista, kao što su Milton Fridman, Marej Tortbard, Ričard Pozner, zato što, rečeno jezikom junaka Zvezdanih staza, "nije izračunljiv".

Ako ove primedbe, iznete u ime slobode, nisu ubedile humanistepraktičare, ali ni one iskreno zabrinute, tu je obilje drugih koje je nemoguće ignorisati. Rad štetno utiče na vaše zdravlje, da pozajmim naslov jedne knjige. U stvari, reč je o pravom genocidu. Rad je najveći masovni ubica. Direktno ili indirektno, rad ubija većinu vas koji čitate ove redove. Između 14.000 i 25.000 radnika u ovoj zemlji pogine na poslu svake godine. Preko dva miliona biva trajno onesposobljeno; 20-25 miliona biva povređeno. Ovi podaci se zasnivaju na veoma konzervativnim tumačenjima pojma "povreda na radu". Zato tu nije uračunato 500.000 slučajeva profesionalnih oboljenja godišnje. Jednom sam prelistavao knjigu o profesionalnim bolestima koja je imala preko 1.200 strana, a koja jedva da je zagrebala površinu čitavog problema. Dostupne statistike računaju očigledne slučajeve kao što je 100.000 ruadara sa bolestima pluća, od kojih svake godine umre oko 4.000. Ono što statistike ne spominju su desetina miliona ljudi kojima rad drastično skraćuje životni vek, što najzad i jeste definicija homicida. Uzmimo samo primer lekara koji rade sve do smrti, u svojim kasnim 50-tim. Ili sve druge ovisnike o radu.

Ako vas vaš posao još nije ubio ili obogaljio, još uvek ste na dobrom putu da vam se to dogodi: bilo dok idete na posao, ili se vraćate sa posla, razmišljate o poslu ili pokušavate da zaboravite na njega. Većina žrtava automobilskih nesreća je ili bila na nekom putu vezanom za posao ili je nastradala zbog onih koji su radili nešto. Ovaj

sve duži spisak žrtava treba proširiti žrtvama automobilskog i industrijskog zagađenja, kao i slučajevima alkoholizma i narkomanije uzrokovanih radom. Rak i srčana oboljenja su moderni poremećaji čiji je uzrok, direktno ili indirektno, opet rad.

Rad institucionalizuje ubijanje kao način života. Na Kmere gledamo kao na ludake koji istrebljuju jedni druge, ali zar smo mi nešto drugačiji? Pol Potov režim je bar imao viziju, ma koliko pomućenu, o nekakvom egalitarnom društvu; a mi ubijamo ljude u (najmanje) milionskim brojkama samo zato da bismo preživeli i prodali još po neki hamburger ili kadilak. 40-50.000 ljudi koji svake godine poginu u automobilskim nesrećama su žrtve, a ne mučenici. Oni su umrli ni zbog čega, ili tačnije, zbog posla. A posao svakako nije nešto zbog čega bi vredelo umreti.

Državno kontrolisana ekonomija nije rešenje. Rad je čak opasniji u zemljama državnog socijalizma. Na hiljade ruskih radnika bilo je ubijeno ili povređeno tokom izgradnje moskovskog metroa. Priče o dobro zataškanim nuklearnim nesrećama širom Rusije, u odnosu na koje nesreće u Times Beach i Three Mile Island⁵ izgledaju kao školske vežbe iz protivvazdušne odbrane, stalno se obnavljaju.

S druge strane, od deregulacije, sada veoma u modi, neće biti nikakve koristi, samo još veće štete. Sa stanovišta zdravlja i bezbednosti (da ne navodimo ostale kriterijume) rad postaje sve opasniji što se ekonomija više približava stanju potpune deregulacije. Istoričar Judžin Đenoveze (Eugene Genovese) ubedljivo je dokazao da su najamni radnici u fabrikama na severu SAD i u Evropi bili u gorem položaju nego robovi na plantažama Juga – na čemu su insistirali i zagovornici robovlasništva u periodu pre građanskog rata. Sa stanovišta proizvodnje, skoro da je svejedno kakav će dogovor između sebe postići birokrate. Ozbiljno podizanje sigurnosnih i zdravstvenih standarda u ovoj oblasti, kao što to u teoriji predlaže OSHA (Occupational Safety and Health Administration), verovatno bi dovelo ekonomiju u stanje mirovanja. Ovaj pristup se načelno podržava utoliko pre što niko ne preduzima ništa da bi se najvećim štetočinama stalo za vrat.

*

Sve što sam do sada rekao ne bi trebalo da bude sporno. Najvećem broju zaposlenih je muka od posla. Uočava se sve veći broj slučajeva odsustvovanja sa posla, pronevera, krađa, sabotaza, divljih štrajkova, a najviše – zabušavanja. To možda vodi ka jednoj svesnoj, a ne samo nagonskoj pobuni protiv rada. Ipak, uverenje koje prevladuje, kako među gazdama i njihovim agentima, tako i među samim radnicima, jeste da je rad kao takav neizbežan i neophodan.

Sa tim se uopšte ne slažem. Danas je moguće ukinuti rad i zameniti ga u svemu gde on služi nečemu korisnom, čitavim spektrom novih, slobodnih aktivnosti. Ukidanje rada zahteva akciju na dva nivoa, kvantitativnom i kvalitativnom. S jedne strane, u kvantitativnom smislu, mora se drastično srezati sam obim rada. U ovom trenutku najveći deo rada je potpuno beskoristan ili štetan i toga se treba što pre rešiti. S druge strane – i to je ključni momenat koji predstavlja revolucionarno novo usmerenje – ono malo korisnog rada što ostaje treba uzeti i preobraziti u aktivnost najsličniju igri ili domaćoj radinosti, koja se obavlja kao razonoda, nerazlučivoj od ostalih prijatnih

---

⁵ Times Beach, Missouri, gradić evakuisan 1983. zbog velike koncentracije dioksina u obližnjim deponijama, posle čega je usledila evakuacija stanovništva sa još 50 lokacija širom države. Three Mile Island, Pennsylvania, najveća poznata nuklearna nesreća u SAD (1979); evakuisano oko 200.000 ljudi. (nap. prev.)

aktivnosti, osim po tome što za krajnji rezultat ima neki koristan proizvod. To je sigurno neće učiniti manje privlačnom. Tako se ruše sve veštačke barijere koje među ljudima podižu vlast i svojina. Kreacija bi konačno mogla da postane rekreacija. A mi bismo konačno mogli da jedni na druge gledamo bez straha.

Ne tvrdim da se veći deo problema rada može rešiti na ovaj način. Ali, to samo znači da najveći deo tog problema nije vredan rešavanja, već samo ukidanja. Samo mali deo ukupnog obima rada služi nečemu korisnom, što nije odbrana i reprodukcija sistema koji počiva na radu i njegovoj političkoj i zakonskoj sviti. *Braća Gudman* (Paul i Percival Goodman, *Communitas*, 1946) su izračunali da svega 5% ukupnog obima rada – a taj procenat bi, ako je tačan, danas morao biti još manji – zadovoljava naše minimalne potrebe za hranom, odevanjem i stanovanjem. Čak i ako ovo prihvatimo samo kao akademsku procenu, suština njihove poruke je potpuno jasna: direktno ili indirektno, najveći deo rada služi neproizvodnim ciljevima, pre svega trgovini i društvenoj kontroli. Iz budžaka u kojem se kriju slepi miševi, ovako bismo na svetlost dana isterali desetina miliona prodavaca, vojnika, menadžera, pandura, dilera, popova, bankara, pravnika, učitelja, zemljoposjednika, gorila, reklamadžija i sve one koji rade za njih. Na ovaj način, računajući na efekat lavine, svaki put kada sredite nekog od tih velikih trutova, oslobađate njegove sluge i one ispod njih. Tako se, usput, ukida čitava ekonomija.

Približno 40% zaposlenih čine bele kragne, od kojih se većina bavi najdosadnijim i najidiotskijim poslovima koji se mogu zamisliti. Čitave industrije, kao što su osiguravajuća, bankarska, nekretnine (da navedem samo neke), zasnivaju se na prometu beskorisnih papira. Nije slučajno da tercijarni sektor – usluge, neprestano raste, dok sekundarni – proizvodnja, stagnira, a primarni – poljoprivreda, skoro nestaje. Budući da rad isključuje sve one čiju vlast osigurava, radnici se sve više pomeraju od relativno korisnih do relativno beskorisnih poslova, što je samo jedna od mera kojima se osigurava vladajući poredak. Bilo šta je bolje nego ništa. To je razlog zbog čega ne možete da idete kući kada svoj posao obavite ranije. Oni žele vaše vreme, da ono pripada njima, iako od toga jedva da imaju neku korist. Ako to nije istina, kako to da je prosečna radna nedelja u poslednjih pedeset godina skraćena za svega nešto više od pet minuta?

Poslužimo se sada ovim lepim mesarskim nožem da bismo se rešili i svega ostalog. Nema više vojne industrije, nuklearnih postrojenja, veštačke hrane, higijenskih dezodoransa. I konačno, ni pomena od automobilske industrije. Po neka Stenlijeva parnjača ili stari Ford-T mogli bi da posluže, ali to je sve. Autoerotizam, od kojeg žive takva legla zaraze kao što su Detroit i Los Anđeles, jednostavno ne dolaze u obzir. I tako smo, a da nismo uradili ništa posebno, rešili energetska i ekološka krizu, kao i čitav niz drugih, inače nerešivih, društvenih problema.

Moramo, najzad, da raskrstimo i sa onim daleko najraširenijim zanimanjem, sa najdužim radnim vremenom, najnižom nadnicom i ubedljivo najdosadnijim. Mislim na poslove vođenja domaćinstva i podizanja dece.

Ukidanjem najamnog rada i punom nezaposlenošću potkopava se seksualna podela rada. Nukleus porodice, onakve kakvu znamo, predstavlja nužan oblik prilagođavanja podeli rada koju nameće moderni najamni rad. Sviđalo se to nekom ili ne, ali u poslednjih 100 ili čak 200 godina smatralo se ekonomski racionalnim da muž donosi kući meso, a da žena obavlja sve prljave i glupe poslove, da bi mu na kraju dana udelila jedino parčence raja na koje u ovom surovom svetu može da računa. Što se dece tiče, bilo je normalno isprašiti ih u koncentracione kampove za mlade, zvane škole, pre svega zato da ne bi mami kvarili frizuru, a da opet budu pod

kontrolom, učeći se poslušnosti i tačnosti, neophodnim za buduće radnike. Kada bismo se otarasili ovog patrijarhalnog klišea, otarasili bismo se i nukleusa porodice čiji neplaćeni "rad u senci", kako ga naziva Ilič, čini sistem najamnog rada mogućim, a koji opet, primarno, rad u senci čini nužnim. Opređeljivanje za ovu antinukleus strategiju znači ukidanje detinjstva i zatvaranje škola. U ovoj zemlji ima više većitih studenata nego radnika sa punim radnim vremenom. Nama su deca potrebna kao učitelji, a ne kao učenici. Njihov doprinos ludičkoj revoluciji može biti ogroman, jer ona znaju bolje od nas šta je to igra. Odrasli i deca nisu identični, ali u drugačijem međusobnom odnosu mogu steći jednaka prava. Samo igra može da premosti jaz između generacija.

Još se nisam dotakao mogućnosti ukidanja ono malo rada što preostaje u oblasti automatizacije i kibernetike. Svi ti naučnici, inženjeri i tehnolozi, oslobođeni dosadnog istraživanja za potrebe vojne industrije ili izmišljanja načina za brzo zastarevanje novih proizvoda, imaće puno prilike da se zabave traženjem rešenja za eliminaciju umora, dosade i rizika iz, na primer, rudarskog posla. Nema sumnje da će pronaći i razne druge zanimljive probleme. Možda će konačno instalirati neki globalni, sveuključujući multimedijalni sistem komunikacije ili osnovati svemirske kolonije. Možda. Lično, nisam zainteresovan. Nema ni najmanju želju da živim u nekakvom raju na dugmiće. Ne želim da robotirobovi rade sve umesto mene. Želim da to radim sam. Što se tiče uštede ljudskog rada, mislim da bi se za odgovarajuću tehnologiju moglo pronaći neko mesto, ali skromno. Istorijska i preistorijska iskustva u tom pogledu nisu mnogo ohrabrujuća. Sa pomeranjem proizvodne tehnologije od lova i sakupljanja ka poljoprivredi i industriji, obim rada se povećavao, dok su ljudsko umeće i samoodređenje opadali. Dalji razvoj industrije samo je dodatno naglašavao ono u čemu je Hari Brejvermen video degradaciju rada. Inteligentni posmatrači su toga oduvek bili svesni: Džon Stjuart Mil je rekao da svi izumi za zamenu ljudskog rada nisu čoveku uštedeli nijedan sekund slobodnog vremena. Najveći tehnofili – Sen-Simon, Komt, Lenjin, B. F. Skinner – bili su u isto vreme neskriveni autoritarci, drugim rečima, tehnokrate. Trebalo bi da sa mnogo više opreza dočekujemo ono što nam obećavaju kompjuterski mistici. Ti ljudi rade kao blesavi. Ako bude po njihovom, sve su šanse da će tako biti i sa nama ostalima. Ali, ako su spremni da svoje predloge iskreno stave u službu ljudskih ciljeva, možda bi ih trebalo saslušati.

*

Ono što želim je da rad postane igra. Prvi korak ka tome je da se odbace pojmovi radnog zadatka i posla. Čak i aktivnosti koje sadrže neki ludički potencijal najvećim delom ga gube kada se svedu na rad koji su određeni ljudi, i samo ti ljudi, primorani da obavljaju kao svoju isključivu delatnost. U sistemu permanentnog nerada, bićemo svedoci rađanja novog Zlatnog Doba Diletanata pred kojim će Renesansa moći samo da se postidi. Više neće biti posla, samo raznih stvari koje ljudi rade, jer tako žele.

Tajna pretvaranja rada u igru, kao što je to pokazao Furije, sastoji se u organizovanju korisnih aktivnosti koje različiti ljudi, u različito vreme, vole da obavljaju. Da bi se nekim ljudima omogućilo da se bave nečim u čemu uživaju, dovoljno je ukloniti sve iracionalnosti i izopačenja koje opterećuju te aktivnosti kada se svedu na rad. Na primer, voleo bih da se malo više (ali ne previše) aktiviram na polju nastave. Ali, niti želim da sa učenicima budem u autoritarnom odnosu, niti da zbog tog posla podilazim nekom bednom sitničaru.

Drugo, ima stvari koje ljudi vole da rade s vremena na vreme, ali ne previše dugo, a sigurno ne stalno. Možda će vam se svideti da čuvate decu nekoliko sati, jer volite njihovo društvo, ali svakako ne koliko i njihovi roditelji. U međuvremenu, roditelji će tu priliku iskoristiti da se malo posvete sebi, ali opet ne predugo jer će ubrzo poželeti da vide šta je sa njihovom decom. Upravo ove razlike među pojedincima čine život slobodne igre mogućim. Isti princip važi i za mnoge druge aktivnosti, posebno one koje se odnose na osnovne ljudske potrebe. Većina ljudi uživa u pripremanju jela kada se time bavi u slobodno vreme, ali ne i kada to mora da obavlja kao redovan posao.

Treće, ali ne i manje važno, neke stvari koje mogu biti neprijatne, kada ih obavljate sami, u nepovoljnom okruženju ili po nečijem naređenju, postaju prijatne, barem na neko vreme, kada se te okolnosti izmene. Ovo, u izvesnoj meri, verovatno važi za sve poslove. Veštinu koja se inače rasipa ljudi mogu uložiti pretvarajući u igru čak i one najodbojnije poslove. Aktivnosti koje su nekima privlačne, ne moraju uvek biti privlačne i drugima, ali svako, makar potencijalno, poseduje različita interesovanja, kao i interesovanje za samu raznolikost. Otprilike kao po onoj narodnoj, "sve po malo" ili barem jednom. Furijski je bio majstor spekulacije na temu korisnog usmeravanja devijantnih i perversnih ličnosti u postcivilizacijskom društvu, koji je on nazivao Harmonija. Smatrao je da bi Neron u takvom društvu bio sasvim prihvatljiv da mu je kao detetu bilo omogućeno da svoju žeđ za krvlju zadovolji radeći neko vreme u klanici. Deca koja uživaju u valjanju u blatu i prašini mogla bi da se organizuju u "male horde" koje bi čistile klozete i sakupljale smeće, za šta bi oni najistaknutiji dobijali i odgovarajuća odlikovanja. Ne insistiram na ovim primerima, već na principu koji stoji iza njih, a koji se, po mom mišljenju, kao posebna dimenzija savršeno uklapa u šemu sveobuhvatnog, revolucionarnog preobražaja. Treba imati u vidu da nije stvar samo u tome da pođemo od poslova kakvi su danas i da im samo dodelimo prave ljude, koji bi se u suprotnom razvili u manijake.

Ako tehnologija u svemu ovome treba da igra neku ulogu, onda je to manje na planu automatizacije, a više u otvaranju novih oblasti rekreacije. Možda se ponovo okrenemo zanatima, koje je Viljem Moris smatrao verovatnim i poželjnim izvorom komunističke revolucije. Umetnost bi konačno bila preoteta od snobova i kolekcionara i tako ukinuta kao posebno odeljenje za zabavu elitne publike, a njeni kvalitet i lepota vraćeni u život odakle ih je prognala podela rada. Grčke urne o kojima su pisane ode i koje se u muzeju drže pod staklenim zvonima, u svoje vreme bile su korišćene kao posude za maslinovo ulje. Sumnjam da naše upotrebne predmete očekuje takva budućnost ili čak bilo kakva. U svetu rada ne može se govoriti o napretku. Upravo je suprotno. Što se ostalog tiče, ne treba da oklevamo da iz prošlosti uzmemo ono što nam ona nudi: drevni time ne gube ništa, a mi smo samo na dobitku.

*

Ponovno otkriće svakodnevnog života zahteva da odemo s one strane granica ucrtanih na našim mapama. U tom smislu, postoji mnogo više podsticajnih spekulacija nego što većina ljudi pretpostavlja.

Osim Furijskog i Morisa, i nekoliko aluzija kod Marksa, tu su dela Kropotkina, anarhosindikalista Patoa (Pataud) i Puže (Pouget), starih anarhokomunista (Berkman) i novih (Bukčičin). *Communitas* braće Gudman sadrži obilje ilustracija o mogućim oblicima društvenog života i organizacije, kada se društvo okrene stvarnim ljudskim potrebama. Osim toga, nešto se može naučiti i od zagovornika alternativnih-

prigodnih-neposrednih-komunalnih tehnologija, kao što su E. F. Šumaher, a pre svega Ivan Ilić, posebno ako isključimo njihove mašine za pravljenje magle.

Tu su zatim dela situacionista, kao što je *Revolucija svakodnevnog života* Raoula Vaneigema i tekstovi iz antologije *Situacionističke internacionale*: uvek tako nemilosrdno lucidni i nadahnjujući, iako im nikada nije uspelo da prevladaju kontradikciju između zalaganja za jačanje radničkih saveta i, s druge strane, za ukidanje rada. Bolje njihova nedoslednost, nego bilo šta od onoga što nam nude današnji levičari, koji se predstavljaju kao poslednji zaštitinici rada – jer, ako nema rada, nema ni radnika, a ako nema radnika, koga će onda moći da organizuju?

Zagovornici ukidanja rada ipak će morati da se oslone na sebe. Niko ne zna šta sve može da se dogodi kada se kreativna snaga koju blokira rad jednom oslobodi. Sve je moguće. Izlandala debata o slobodi naspram nužnosti, sa svojim teološkim prizvukom, razrešava se na konkretan način čim se proizvodnja korisnih stvari spoji sa uživanjem u aktivnostima čija je suština u igri.

Život će postati igra, ili pre, svet igara, ali ne kao što je sada, igra na rezultat koji se stalno vrti oko nule. Optimalan seksualni odnos je paradigma produktivne igre. Ljubavnici uzajamno podstiču zadovoljstvo, niko ne prati kako se kreće rezultat, a svi dobijaju. Što više daješ, više dobijaš. U svetu igre, ono što je u seksu najbolje, natopiće najveći deo našeg života. Opšta igra vodi ka erotizaciji života. Seks će onda biti manje hitan i očajnički, više razigran. Ako dobro odigramo svoje karte, možemo da od života dobijemo mnogo više nego što ulažemo – ali, samo ako stvarno igramo.

Proleterii svih zemalja...OPUSTITE SE!

The Abolition of Work and Other Essays, 1985.

Nema budućnosti za radno mesto

Najbolja budućnost za radno mesto, kao i za bojno polje, jeste da je ne bude uopšte. Kasno reagujući na krizu, eksperti se danas grozničavo bave reformama čiji je zajednički imenitelj to što izazivaju malo interesovanja na samom radnom mestu. Kreirane za radnike, ali bez njihovog učešća, ove reforme su samo deo tekuće poslovne politike. One mogu da privremeno podignu produktivnost, barem dok se novine koje se uvode ne pohabaju, ali razmišljanje o tome ko, kada, gde i šta treba da radi u cilju povećanja produktivnosti ne dopire do pravog uzročnika bolesti: do pitanja zašto uopšte radimo?

Izmeštanje radnog mesta ka mestu stanovanja isto je kao kada bismo emigrirali iz Rumunije u Etiopiju u potrazi za boljim životom. Klizno radno vreme namenjeno je profesionalcima koji, kako to kaže kancelarijska šala, mogu da odrade svojih 60 sati nedeljno kad god požele. Ali, u uslužnom sektoru, gde danas radi najveći broj ljudi, od toga nema ništa: to neće pomoći kuvarima koji treba da spremе jelo za pauzu za ručak, koja pada uvek u isto vreme, ili vozačima autobusa za vreme špica. "Oplemenjivanje radnog mesta" je opet delom aerobik, delom analgetik – najnoviji energetska napitak i aspirin. Čak je i "radnička kontrola", koja je za većinu američkih menadžera apsolutno nezamisliva, opet samo služenje u sopstvenoj, "samoupravnoj" režiji, kao kada bi robijašima bilo dopušteno da sami biraju svoje čuvare.

Za poslodavce na Zapadu, kao i za odlazeće istočnoevropske diktatore, glasnost i perestrojka u isto vreme znače malo i stižu kasno. Mere koje bi u XIX veku socijalistički i anarhistički aktivisti dočekali sa oduševljenjem (a upravo od njih današnji eksperti pozajmljuju ideje), u najboljem slučaju se prihvataju sa sumornom ravnodušnošću, a u najgorem tumače kao znak slabosti. Američki poslodavci, relativno nazadni kako u pogledu upravljanja tako i u svemu ostalom, strahuju da bi novi ustupci mogli da pobude očekivanja koja ne mogu da ispune, što bi samo ugrozilo njihov položaj.

Demokratske promene širom sveta počistile su samo prašinu sa polica. Jedini pravi neprijatelj je zajednički neprijatelj. Radno mesto je poslednje uporište autoritativne prinude. Otpor prema radu ovde je toliko duboko ukorenjen da se može uporediti samo sa otporom prema komunizmu na Istoku. Šta više, neki su toliko zgroženi da im ne pada na pamet ni da počnu da rade. Čemu sve to? Zašto se ipak pokoravamo? Zato što nemamo izbora.

Ima mnogo više dokaza koji govore o pobuni protiv rada nego o pobuni protiv komunizma. Da nije tako, ne bi bilo tržišta za sedative kao što su "redizajn" ili "oplemenjivanje radnog mesta".

Čovek koji radi je pasivnoagresivan: solidarnost i herojska istorija radničkog pokreta njemu ne znače ništa. Ali, odsustvovanje sa posla, česte promene zanimanja, krađa materijala i usluga, "autoterapija" alkoholom i drogom, zabušavanje koje ide dotle da bi se moglo tretirati kao sabotaža – sve su to načini na koje sitne ribe pariraju velikim, koje na isti način potkradaju društvo i jedne druge u sferi finansijskih spekulacija.

Šta ako bude proglašen neprekidni generalni štrajk, koji ne bi imao nikakve zahteve, ali koji bi, samim tim što bi bio neprekidan, značio ostvarenje svih zahteva? Sindikati su nekada mogli da spreče ovakve akcije, ali na njih danas više niko ne računa.

Budućnost pripada Pokretu za nulto radno vreme (The Zero-work Movement!) – osim ako njegov cilj unapred ne odbacimo kao nemoguć zato što verujemo da je rad neizbežan. Najzad, svi eksperti, tehno-futurolozi i njihove najfanatičnije mušterije uzimaju rad zdravo za gotovo. Još jedan razlog zbog čega im ne treba verovati. Njima nikada nije uspelo da predvide neku budućnost koja će se dogoditi. Predviđali su pokretne trotoare i porodične avione, ali ne i pojavu računara i rekombinovane DNK. Njihovo američko stoleće bilo je japansko pre nego što se i zahuktalo. Futurolozi prave uvek istu grešku, zato što se oslanjaju na metod proste ekstrapolacije, koja neminovno ograničava njihovu viziju – iako istorija (zapis o prohujalim budućnostima) obiluje diskontinuitetima, uz takva iznenađenja kao što je istočna Evropa. Zato je bolje okrenuti se utopistima. Pošto veruju da bi život mogao da bude drugačiji, u njihovoj priči možda ima više istine.

“Rad” ne treba mešati sa naporom; igra može da bude mnogo napornija od rada. Rad je prisilna proizvodnja, nešto što se uvek obavlja iz nekog drugog razloga, umesto zbog zadovoljstva koje pruža sama aktivnost. Taj drugi razlog može da bude čista prinuda (ropstvo), nemaština (najamni rad) ili internalizovana prinuda, kao što je kalvinistički “poziv”, budističko “ispravno življenje” ili sindikalističko “služenje narodu”. Za razliku od impulsa igre, nijedan od ovih motiva ne uvećava naš produktivni potencijal; rad uopšte nije tako “produktivan” iako je “proizvod” njegov jedini alibi. To je igračka kojom se naši eksperti neumorno zabavljaju.

Igra može, a ne mora, da bude produktivna, tako da prinudni rad možda nije neophodan. Mi radimo i trošimo na isti način, bez zadovoljstva; kontejneri se pune i prazne, pune i prazne, kao ispusti kanala. Oplemenjivanje radnog mesta? Ova fraza podrazumeva prethodnu degradaciju, što potpuno pobija mit o radu kao izvoru blagostanja. Rad obezvređuje život, oduzimajući nam tako onu najveću dragocenost, koju nikada nećemo moći da otkupimo, bez obzira na visinu ličnih primanja i dostignuti nivo Bruto Nacionalnog Proizvoda.

S druge strane, oplemenjivanje života podrazumeva ukidanje čitavog niza poslova i oblika rekreacije i njihovo zamenjivanje aktivnostima u kojima bi ljudi pronašli zadovoljstvo – ako ne svi i u svako vreme, onda neki, u neko vreme, u određenim okolnostima. Rad standardizuje ljude kao i proizvode, ali pošto ljudi prirodno nastoje da se održe, proćerdana energija kompenzuje se kroz konflikt i stres. Igra je pluralistička, ona pokreće čitav arsenal čovekovih talenata i strasti blokiranih radom i anestetiziranih slobodnim vremenom. Sa odbacivanjem radnog uslovljavanja, ljudi bi, poput neke sasvim nove vrste leptira, sve više širili opseg svojih sklonosti i težnji, što bi ludički oblik proizvodnje učinilo mnogo stabilnijim od sadašnjeg.

Kažete da volite svoj posao? Odlično. Samo napred. Vaša sorta pomoći će nam da lakše prebrodimo prelazni period. Mi vas žalimo, ali poštujemo vaš izbor, u meri u kojoj pretpostavljamo da iza njega stoji odbijanje činjenice da sav napor koji ulažete ne čini život, a posebno ne vaš život, boljim. Sve što dobijate zauzvrat je samo osećanje da vam život prolazi brže.

Sa ukidanjem rada zapravo se ukida ekonomija. *Ludičkom obliku proizvodnje odgovara sistem distribucije zasnovan na poklonu.* Putovaćemo u goste jedni drugima u svojim pokrivenim zapregama, koje ovog puta neće biti natovarene mešovitom robom, već poklonima. *Čemu više kupovina i prodaja? Previše papirologije. Previše posla.*

Iako su eksperti loši reformatori, od njih bi se još mogli da se naprave pristojni revolucionari. Oni uporno razmišljaju o radu, dok radnici radije razmišljaju o svemu drugom. Ali, potrebno je da se prvo zamisle nad svojim poslom. Preusmeravanje lojalnosti ka radnicima ne bi trebalo da bude previše komplikovano – najzad, to samo znači prikloniti se strani koja dobija. Onda će možda shvatiti da su pravi eksperti za problem rada sami radnici. A posebno radnici koji odbijaju da to i dalje budu.

Friendly Fire, 1992.

Veliki Nacionalni Praznik

Prikaz pamfleta *Veliki Nacionalni Praznik i Kongres radničke klase* Viljema Benboua (William Benbow), prvi put objavljenog u Londonu 1832, a zatim 1998, u izdanju Pelagian Press (London, pamflet, 28 str., £ 2.50)

Ovaj nekada čuveni pamflet prvi put je objavljen u Londonu 1832. godine, u izdanju Nacionalnog sindikata radničke klase. Autor pamfleta je Viljem Benbou, tada u 48-oj godini, engleski zanatlija (obučar) i dugogodišnji politički agitator, čiji je istorijski doprinos radikalnoj političkoj misli bila ideja o Velikom Nacionalnom Prazniku radničke klase – kasnije poznatom kao Generalni štrajk. Benbou je pozivao na opšte, jednomesečno obustavljanje svake radne aktivnosti, tokom kojeg bi proizvođači formirali Kongres sastavljen od svojih predstavnika, sa ciljem "da obezbedi sreću ogromne većine ljudskog roda, čiji daleko najveći deo čini radnička klasa", na isti način kao što se i predstavnici elite okupljaju u svom Kongresu da bi obezbedili svoju sreću.

Benbou nije bio sasvim precizan oko toga šta bi Kongres trebalo da radi, ali njegove ideje bile su suštinski levelerske.⁶ Englesko društvo bilo je trulo jer je "s jedne strane mnogo dokolice, a s druge mnogo teškog rada". Po njemu, svakog imućnog dokoličara trebalo bi "naterati da radi da bi izlečio svoju iskvarenost". Ali, za razliku od sindikalista, koji su kasnije pozivali na generalni štrajk, Benbou – koliko god da je

---

⁶ Levelersi, Digersi, Ranteri: Religiozni i politički pokreti iz vremena engleskog građanskog rata 1642-1648 (i kasnije).

Levelersi: radikalno krilo antirojalističkog bloka, čija platforma nagoveštava budući građansko-demokratski koncept. Naziv potiče od "poravnati, izjednačiti", u smislu učiniti ravnopravnim pred zakonom.

Ranteri: religiozni pokret, naslednik ideja bratstva Slobodnog Duha, najsubverzivnije hrišćanske jeresi srednjeg veka. Odbijali sve zakone, institucije i pravila zvanične Crkve, ali i svetovni moralni (posebno seksualni) kodeks tog doba.

Digersi, Kopači: pokret najsiromašnijih seljaka-bezemljaša, koji su počeli da nastanjuju i obrađuju javno zemljište. Njihove zajednice bile su uređene na anarhokomunističkim principima, nadahnute primerima iz Novog Zaveta (Zajednica ljubavi i zajedničko imanje; Dela apostolska, 4:32; i dr.). Najznačajniji predstavnici: William Everard i Gerrard Winstanley. Spisi ovog drugog, *The New Law of Righteousness* i *The True Levellers Standard Advanced* (oba iz 1649) i danas privlače pažnju kao najznačajniji politički i vizionarski dokumenti tog doba. (nap. prev.)

Utopias of the English Revolution by Marie Louise Berneri
<http://www.ecn.org/freedom/winst.html>

The Diggers Achive
http://www.diggers.org/english_diggers.htm

Levellers Historical Information
<http://www.levelers.org/lev.htm>

bio sklon tome da romantizuje radnike kao oličenje vrline – nikada nije slavio rad niti pokazivao želju da podvrgne mase čarima proizvodnje. On je prosto insistirao na jednakim pravima i jednakoj odgovornosti, na “jednakom teretu” i “jednakom učešću u proizvodnji”. Time je, ako ništa drugo, anticipirao antiradno stanovište:

“Ako svako uzme na sebe deo rada, rad će onda postati tako lagan da neće ni biti doživljavan kao rad već samo kao neka vrsta vežbe. Ima li išta humanije od povoda za naš veličanstveni praznik, to jest, od želje da se uz najmanji trošak, obezbedi najveća moguća sreća za sve?”

Drugim rečima, kao odgovor na kalvinističkomarksističke besmislice o radu kao zapovesti pristigloj direktno od Boga ili od Istorije, ili o radu kao ostvarenju ljudske suštine, stiže sledeći odgovor: što manje, to bolje. Ovde je vidimo i nagoveštaj Furijeove vizije o transformaciji rada u produktivnu igru, iako je malo verovatno da je 1832. godine Benbou bio upoznat sa idejama svog savremenika. Ali, nešto kasnije, Viljem Moris će svoju teoriju o transformaciji rada izgraditi upravo na suptilnoj sintezi Benbouovih i Furijeovih ideja.

Mnogo originalnija i zanimljivija od predloga o Kongresu bio je njegova ideja o Velikom Nacionalnom Prazniku. Kao što smo videli, Benbou je smatrao da je prava svrha društva, koju ono nikako ne ostvaruje osim za “besposlenu, parazitku manjinu”, da omogući “lakoću življenja, veselje, zadovoljstvo i sreću”. “Ljudi”, kaže on “nisu do sada ni postojali, jer nisu uživali u životu”. Ali, nekima je to uspelo, uvek na račun drugih. “Ljudi nisu u mogućnosti da učine bilo šta za svoje dobro, dok za dobro drugih rade sve”. A rade i dalje. Veliki Nacionalni Praznik bio je po njemu pravi način za izvođenje revolucije čiji bi cilj bio egalitarni hedonizam, ali i revolucionarni hedonizam na delu. Nema smisla da se ulazi u mučne i moralizatorske rasprave o tome da li cilj opravdava sredstva, onda kada su cilj i sredstvo, kao ovde, jedno isto.

Razvijajući svoju ideju o Prazniku, Benbou je pokazao mnogo sluha za predkapitalističku hedonističku tradiciju, od čega su njegovi sindikalistički naslednici bili potpuno operisani. Nije se ni malo ustezao da kaže da je “naš dan sveti dan (holy day) i da je od svih svetih dana ovaj naš najsvetiji” jer je “proglašen da bi proglasio obilje, ukinuo oskudicu i sve ljude učinio jednakim!” On, kako kaže za sebe, nije inovator: “Sabat je bio sedmodnevni praznik”, tokom kojeg su se drevni Hebreji obilato kljukali manom⁷ i kada “između gazdi i slugu nije bilo razlike”. Dalje, svaka sedma godina “bila je godina odmora, neprekidna svetkovina, sezona otkrovenja i veliko olakšanje za siromašne dužnike.”

Benbou, hrišćanin, iako optuživan za osnivanje “neverničkih kapela” u kojima su održavani bogohulni obredi i proganjan zbog širenja pornografije, jasno je podvukao i nastojao da oživi protestantsku, plebejsku pobunjeničku tradiciju koja je sezala sve do vremena engleskog građanskog rata i ranije. Njegov magloviti ekonomski program oslanja se na komunizam Digersa. A njegov hedonizam, težnja da oživi “ne samo religiozne već i političke svetkovine”, kao i zalaganje za seksualne slobode (što se može videti i na osnovu mekopornografskih ilustracija pridodatih ovom izdanju) jasno ga smeštaju u kontrakturni milje Rantera.

---

⁷ Mana: hrana koju je Bog podario Jevrejima za vreme njihovog izgnanstva u pustinji. (nap. prev.)

Veliki Praznik bio je uvod u revoluciju, koju je Kongres, sastavljen od predstavnika radnika, trebalo da institucionalizuje. Ali, radnici nisu morali da čekaju na svoje predstavnike: Benbou je predlagao da radnici obezbede dovoljno hrane i novca da prvu nedelju Praznika provedu bez rada. A do tada bi već trebalo da se organizuju i obezbede sve što im je potrebno i za naredne tri nedelje.

Bogati liberali, kako je lukavo predlagao – isti oni koji su sebi osigurali pravo glasa zahvaljući podršci radnika, da bi onda svim silama nastojali da im to pravo ospore – sada će moći da postupaju u skladu sa svojim načelima, tako što će u ime ovog uzvišenog cilja na raspolaganje staviti sav svoj imetak: “Svi veliki reformisti odazvaće se pozivu, tako da više niko neće imati razloga da sumnja u njihovu doslednost. Oni će nas u svemu podržati. Niko ne može ni da zamisli koliko će velikih ljudi širom Kraljevine biti spremno da se založi za jednaka prava, jednaku pravdu i isti zakon za sve.”

Što se detalja tiče, Kongres bi se održao negde u centralnoj Engleskoj, pod pokroviteljstvom “neke od velikih liberalnih lordova”.

“To bi trebalo da bude imanje nekog velikog liberalnog lorda u centralnom delu zemlje. Jedinu teškoću predstavlja izbor konkretnog mesta, jer su sva ta imanja dovoljno prostrana da prime i ugoste sve učesnike Kongresa, koji će u njihovim parkovima pronaći najprijatnije mesto sastanka.”

“Možemo biti sigurni da će na imanju počastvovanom našim izborom, koje bi trebalo da ugosti predstavnike narodnog suvereniteta, biti obavljene pripreme jednako obimne i veličanstvene kao i za doček državnog suverena.”

Benbou nije bio ni teoretičar ni vizionar. On se držao prilično površnog prosvetiteljskog uverenja da su ljudi porobljeni neznanjem nametnutim od strane elite (što sigurno nije jedini razlog). Benbou se kasnije uglavnom zalagao za opšte pravo glasa, za cilj koji, iako ostvaren jednu deceniju kasnije, nije ukinuo klasni sistem u Britaniji. U drugim kapitalističkim zemljama, kao na primer u Sjedinjenim Državama, nije bilo monarha, aristokratije i klera u kojima je Benbou video najveće (iako ne i jedine) tlačitelje. Američko iskustvo pokazuje da izrabljivanje može da bude veoma efikasno, a možda i mnogo efikasnije, i bez ovih arhaičnih društvenih ostataka.

Veliki Nacionalni Praznik jasno izražava nešto što bi se moglo nazvati *Revolucionarnom Dilemom*.⁸ Da bi izveli društvenu revoluciju ljudu kakvi su sada moraju poći od zatečenog stanja. *Revolucija zahteva kontinuitet*. Ali, da bi to zaista bila Revolucija, ljudi moraju početi da žive na nov i kvalitativno drugačiji način. *Revolucija zahteva diskontinuitet*. Rapidno i radikalno, sve što je živo u postojećem poretku, a što je moglo da opstane samo kao latentno, prikriveno ili izobličeno, mora da bude oslobođeno od svega što je mrtvo. Pogrešne procene mogu da imaju katastrofalne posledice. Marks i sindikalisti su smatrali da su pojava proletarijata, prve univerzalne klase, i razvoj proizvodnih snaga ono što je živo u postojećem poretku. Revolucija je zato, po njima, podrazumevala socijalizaciju, racionalizaciju i intenziviranje industrijskog razvoja, kao i generalizaciju proleterskog statusa. Danas je svakome, osim nekolicini sektaša, jasno da razvoj proizvodnih snaga samo obnavlja kapitalizam. S druge strane, proces opšte proletarizacije eliminisao je tradicionalna

⁸ Bob Blek aludira na društvenu igru “zatvorenička dilema”; rešavanje paradoksalnih, “nemogućih” situacija. (nap. prev.)

radnička uporišta i temeljno segmentirao radnu snagu na jedinke lišene svake klasne svesti. Kult proizvodnje i radništva pokazao se kao sastavni deo ideologije kapitalizma.

Nasuprot ovom, Benbou predlaže nepotpuno, ali istinski revolucionarno rešenje. Ideja o Prazniku podstakla bi kolektivno sećanje na vrednosti zajedničkih dostignuća i zajedničkih svetkovina. Ova ideja podsetila bi svakog pojedinačno da radno vreme može da bude kraće, da praznika treba da bude više, kao i na ideju o relativnoj autonomiji u procesu proizvodnje. Sabat kojeg su se radnici sećali zaista je bio, kao što ih Benbou podseća, sveti dan – samo što je “sveto” tada već bilo sporan koncept.

Za engleske disenterere (naslednike puritanaca) sabat je bio dan odmora i apstinencije od posla, ali i dan posvećen molitvi, odlasku u crkvu i uzdržavanju od svakog uživanja. Za većinu radnika, odmor i zabava bili su suština svetog. Religiozni karakter sabata bio je razređen, što je dopuštalo ljudima da uživaju u običnim zadovoljstvima kao što su jelo, piće i ples, umesto da se ograniče samo na specijalizovane i diskretne aktivnosti nepovezane sa ostalim aspektima života. Neki disenter ili metodist, kada se ne bi bavio nekim religioznim obredom ili obavezom, nedeljom ne bi radio ništa. Radnici su pomalo šaljivo nazivali ponedeljak, svoj nezvanični praznik i noćnu moru svih poslodavaca tog doba, “Svetim Ponedeljkom”. Naime, ponedeljak bi obično prespavali ili proveli odmarajući se od nedeljnog lumpovanja. Odatle i taj naziv, jer je i ponedeljak, kao i nedelja, za njih bio sveti dan.

Sve do sada ideja o Prazniku razmatrana je kao nastavak prošlosti koja još nije bila sasvim zaboravljena i odbačena. Ali, šta je u tome revolucionarno, gde je tu diskontinuitet? Možda u sledećem: tradicionalna zajednica bila je pre svega stvar običaja, a ne svesnog planiranja, po duhu lokalna, parohijska. Kao takva bila je brzo rasparčana ukazima o ograđivanju⁹, prethodno već načeta klasnom podelom i religioznim nejedinstvom. Teško je proceniti u kom je trenutku jedinstvena sudbina svake od tih zajednica, koja je generacijama mogla biti skrivena, postala trend u nacionalnim razmerama. U ovom smislu, Benbouovo insistiranje da je “neznanje uzrok sve bede većine ljudi” nije više samo naivni relikv prosvetiteljskog optimizma (iako ovo njegovo uverenje puno duguje i jakobinstvu Tomasa Pejna i njegovog Korespondentskog Društva iz 1790-tih, čiji se uticaj još uvek osećao). Neophodno je da “većina”, “narod”, “proizvodne klase” počnu da razmišljaju o sebi i da se za svoja prava bore na nacionalnom nivou. Tek tada će postati ljudska bića: “Tek kada počnu da se bore za sebe, postaće ljudi; tek tada će početi da žive, tek tada će saznati šta znače lakoća življenja, veselje, uživanje i sreća. Ali, samo ako počnu da se bore za sebe.” Recept je jednostavan: “jedinstvo misli i akcije. Mislite zajedno, borite se zajedno i pomerićete planine: planine nepravde, tlačenja, bede i nemaštine.”

Praznik obnavlja zajednicu na nacionalnom nivou, jedinom koji je od sada ima smisla, ali opet tako što podrazumeva istovremenu i opštu akciju na lokalnom nivou. On ponovo otkriva svečani, uzvišeni karakter svetih dana, istovremeno otimajući rad kontroli neproizvodne klase koja je do sada jedina uživala u njegovim plodovima. To je u isto vreme i generalni štrajk i žurka, najveći “rejv” ikada održan, sloboda kao nužnost, nužnost kao sloboda, sve u isto vreme. Benbou je takođe insistirao na tome da Praznik prethodi Kongresu: samo u uslovima potpune opuštenosti i nesputane

⁹ *Enclosure acts*, “Ograđivanje”, proces započet još u XIV veku kojim je najveći deo slobodnog ili zajedničkog zemljišta otet u korist krune, plemstva i veleposednika. Prvobitna akumulacija kapitala. (nap. prev.)

igre može se očekivati da ljudi zrelo sagledaju svoju budućnost i izaberu najbolje predstavnike.

Benbouov plan nesvesno ponavlja stanovište koje seže unazad barem do Platona i Aristotela, ali i veoma blisko engleskoj vladajućoj klasi, da najamni radnici, kao i robovi, nisu u stanju da slobodno glasaju jer nisu ekonomski nezavisni. Danas, naravno, gazde ne govore radnicima kako da glasaju, već je pre svega reč o tome da rad oduzima ljudima najveći deo vremena i da često blokira sposobnosti koje bi trebalo da krasi odgovornog građanina. Praznik sigurno ne bi popravio štetu nanetu najamnim radom, a posebno radom u fabrikama – o čemu je svedočio čak i Adam Smit – ali bi zato, bar na neko vreme, oslobodio radnike radne obaveze i materijalnih briga (za šta bi bili zaduženi posebni radnički “komiteti”). Tako bi Praznik prekinuo začarani krug neprestanog obnavljanja političke nekompetentnosti proletera nametane odozgo.

Benbou nije bio samo plebejac koji je na proletersku priču nakalemio svoju utilitarnu doktrinu, kao što su to radili mnogi tadašnji “radikali”. On se zalagao za najveću moguću sreću svih ljudi; raspodela bogatstva i ukidanje naslednih privilegija bili samo deo programa. Benbou je smatrao da kvalitativno nov način života podrazumeva nešto više od redistribucije bogatstva i pretvaranja radnika u male preduzetnike. Tonom koji podseća na “mladog Marksa” ili na neke druge leve Hegelovce, on kaže:

“Postojanje radnika je negativno: on je živ za proizvodnju, bedu i ropstvo, a mrtav za uživanje i sreću.”

U radniku postoji nešto živo i nešto mrtvo (kao što je to Kroče rekao za marksizam). Ono što je u radniku mrtvo je upravo ono što ga čini radnikom, sam rad, proizvodnja i njihova pratnja, beda i ropstvo. A živo je samo ono što je uspelo da se očuva u sve tanjoj sferi života odvojenoj od rada. Ali, rad utiče i na onaj deo života koji nije vezan samo za posao: “Kada kažemo šta ljudi rade, mi kažemo šta oni jesu. Kada govorimo o tome šta oni mogu i moraju da rade, mi objašnjavamo šta oni mogu i moraju da budu.” U osnovi, ovde se otvara pitanje autonomne aktivnosti kao mogućnosti za delovanje na individualnom ili kolektivnom planu (ili u bilo kojoj kombinaciji ta dva plana, što je ovde od sekundarnog značaja).

Danas znamo da po pitanju ciljeva i sredstava Benbou u mnogo čemu nije bio u pravu. Opšte pravo glasa nikada nije vodilo ka revoluciji. Naprotiv: kao što je Prudon rekao, “opšte pravo glasa je kontrarevolucionarno”. Što se tiče redistribucije bogatstva, sa tim se nikada nije ozbiljno pokušalo, osim delimično, na kratko i u ograničenim oblastima, kao što je to bilo u Rusiji, Španiji i u još nekim modernim revolucijama. Ali, do značajne redistribucije bogatstva ipak je došlo: na primer, u Britaniji ili u skandinavskim socijaldemokratijama. Benbou bi sigurno uživao da može da vidi potomke “liberalnih”, ali i mnogih konzervativnih lordova koje je toliko prezirao, koji su ostali bez najvećeg dela bogatstva i kojima je, u nekim slučajevima, ostalo samo da naplaćuju karte turistima za obilazak njihovih raskošnih rezidencija. Ali, to nije promenilo činjenicu, koje je većina Britanaca potpuno svesna, da je Britanija i dalje klasno, kapitalističko društvo, možda ne posebno uspešno, ali i dalje napredno. A radnici su i dalje, kako se to danas kaže, “smoreni”.¹⁰

*

¹⁰ *knackered*: umorni, kao posle lošeg seksa. (nap. prev.)

Ono zbog čega je Benbou danas značajan svakako nije njegova proročka moć – iako bi kao prorok još uvek mogao da prođe bolje nego Marks – već zbog načina na koji je, u svom vremenu i prostoru, formulisao rešenje Revolucionarne Dileme. Nikada nećemo saznati da li bi njegov plan bio uspešan. Kao što njegov moderni izdavač S. A. Bušel objašnjava, čak je i unutar organizacije koja je objavila ovaj pamflet postojala snažna opozicija njegovim idejama. Iako Benbouova očekivanja od Praznika i Kongresa ostaju donekle nejasna, ona jasno ukazuju kako na političku tako i na ekonomsku nepravdu, koje je radikalna vigovska¹¹ tradicija uvek videla kao povezane. Njegove ideje izgubile su na značaju u trenutku kada su radikalni i radnički aktivizam od ova dva aspekta napravili odvojene pravce delovanja (a zatim i dalje podele unutar njih). Izgleda da se u svom kasnijem delovanju Benbou bio sasvim posvetio političkim reformama, pre svega borbi za opšte pravo glasa. Drugi su težili poboljšanju ekonomskih uslova života kroz osnivanje sindikalnih organizacija. Politički i ekonomski usmerene struje uskoro su se podelile na reformističke i revolucionarne, naglašavajući tako razliku koja za Benboua nikada nije imala smisla, iako je ona uskoro postala faktor od suštinskog značaja.

Šta je živo u Benbouovom čuvenom pamfletu? To je konkretan i jasan odgovor na Revolucionarnu Dilemu, formulisana na način primeren njegovom dobu, ali tako da je čini aktuelnom i danas, iako u drugačijem obliku. Kao što kaže Bušel, Praznik je nešto što bi vredelo pokušati: "Možda bi stara ideja o štrajku dobila na popularnosti kada bi je vratili njenom izvornom obliku." Najzad, svi revolucionari iz kontrakturnog miljea nikada nisu imali ništa protiv opšte obustave rada; naprotiv, za to su bili čak i više nego sindikalisti, jer nisu videli nijedan razlog zbog čega bi takav protest uopšte imao kraj. Proizvodnja bi sigurno bila nastavljena, ali ne nužno i rad.

Nešto što je Benbou rekao o Prazniku, nešto što nijednom zagovorniku generalnog štrajka izgleda nikada nije palo na pamet, otkriva se kao poruka od suštinskog značaja: Praznik je prilika za introspekciju, "prilika da se oslobodimo svog neznanja i brzopletosti, da shvatimo šta zaista hoćemo."

Misliti slobodno, bez žurbe. Praznik je sve što bi generalni štrajk trebalo da bude, ali i mnogo više od toga. To je ono najmanje oko čega bi svi antiautoritarci trebalo da se saglase, ukoliko zaista žele da učine kraj državnoj i korporacijskoj dominaciji. Ljudi bi onda mogli sami da vide da li žele da se vrate na posao pod upravom radničkih saveta ili federacija sindikata ili da se uopšte ne vrate na posao. Neki će izabrati jedno, neki nešto drugo, ali, možda bi nakon početne faze eksperimentisanja bila postignuta šira saglasnost oko toga šta je u tim različitim pristupima živo. Svako ko zaista teži slobodi ne bi trebalo da okleva pred mogućnošću da isproba oblik (ili odsustvo istog) koji najbolje pristaje njegovoj viziji slobode. Zašto onda ne proglasimo Praznik i ne vidimo šta će se dogoditi?

Anarchy: Journal of Desire Armed, #45, Spring/ Summer 1998.

---

¹¹ U najširem smislu, britanska, ali i američka antirojalistička tradicija. (nap. prev.)

Leva – Desna

U astronomiji revolucija označava kružno kretanje i stalno vraćanje na polazišnu tačku. Izgleda da je sa levicom isti slučaj. Levica je i bukvalno reakcionarna. Kao što se vojskovođe stalno pripremaju za poslednji boj, tako i levičari stalno pozivaju na konačnu revoluciju. Zagovaraju je utoliko pre što znaju da od nje nema ništa. Oni su avangarda koja stalno kaska za događajima. Poput svih nesuđenih vođa, levičari su posebno neprijatni kada im ostaje samo da slede svoje sledbenike, ali ponekad istupaju napred i pomažu da sistem funkcioniše. Ako metafora levica-desnica ima nekog smisla, onda je reč samo o tome da levica stoji levo u odnosu na istu stvar u odnosu na koju desnica stoji desno. Ali, šta ako revolucija znači napuštanje te linije? Kada ne bi bilo desnice, levičari bi morali da je izmisle – što se već i događalo. Primer: sračunata histerična reakcija na naciste i KKK, koja tim bednicima obezbeđuje svu potrebnu reputaciju, makar i krajnje negativnu; ili, zauzimanje stava Moralne Većine, uvek spremne da predupredi sve “nekorektne” napade na prave izvore moralističke tiranije – porodicu, crkvu i radnu etiku, koju i levičari i hrišćani podjednako poštuju. Na isti način je i desnici potrebna levica: njena operativna definicija je antikomunizam, u najrazličitijim oblicima. Tako levica i desnica podrazumevaju i stalno reprodukuju jedna drugu.

Loša stvar sa lošim vremenima je da suviše lako stvaraju opoziciju, koja onda, kao što se to dešava upravo sada, u aktuelnoj ekonomskoj krizi, na brzinu naziva arhaične marskističke, populističke ili sindikalističke cokule. Svoju istorijsku ulogu levica vidi u reformisanju tog usputnog (iako akutnog) zla, što samo dodatno zamagljuje sve suštinske sistemske poremećaje: hijerarhiju, moralizam, birokratiju, najamni rad, monogamiju, vlast, novac. *Kako drugačije gledati na marksizam osim kao na najsofisticiraniji način na koji Kapital sagledava samog sebe?*

Zadržimo se na priznatom epicentru sadašnje krize: na problemu rada. Nezaposlenost je loša stvar. Ali, to ne znači da je biti zaposlen nešto dobro, na šta nas stalno upućuje desničarsko-levičarska dogma. Nije. “Pravo na rad” je 1848. godine možda bila umesna parola, ali 1982. ona zvuči potpuno promašeno. *Nama ne treba posao. Ono što nam treba je, s jedne strane, zadovoljenje osnovnih životnih potreba, a s druge, slobodan prostor za kreativnu, zajedničku, edukativnu, raznovrsnu, strasnu aktivnost.* Pre više od trideset godina braća Gudman su procenili da je svega 5% ukupnog obima rada dovoljno za zadovoljavanje osnovnih životnih potreba. Taj procenat bi danas morao biti još manji. Očigledno, čitave takozvane “industrije” ne služe ničemu drugom osim zadovoljenju predatorskih ambicija kao što su profit i dominacija.

To bi bio prostor na kojem bi vredelo istraživati mogućnosti koje pruža svet slobode, zajedništva i zadovoljstva, u kojem bi ‘proizvodnja’ upotrebnih vrednosti u isto vreme bila “potrošnja” prava na slobodnu aktivnost. Transformacija rada u igru predstavlja pravi istorijski projekat za proletarijat koji odbija sadašnje stanje, a ne za levičare koji više nemaju koga da predvode.

Pragmatizam je klopka: dovoljan je samo jedan pogled na sve njegove posledice. U poređenju s njim, utopija je samo najobičniji, zdrav razum. Izbor između pune zaposlenosti i nezaposlenosti, na koji nas udružena levica i desnica neprestano ograničavaju, predstavlja izbor između Gulaga i slivnika. Zato ne treba da čudi što su

nakon svih ovih godina ljudi izmučeni radom i strepnjom siti demokratije i svih njenih laži. Sve manje ljudi želi da radi, čak i među onima koji s pravom strahuju od nezaposlenosti, kao što sve više onih koji žele da rade počinju da sumnjaju.

Na svaki način i svim sredstvima zahtevajmo veću milostinju, smanjivanje poreza, subvencije, više hleba i igara – najzad, zašto da ne grizemo ruku koja nas hrani? Ukus je odličan! – ali, bez iluzija. (Nad)realno zrno istine unutar mistične školjke marksizma leži u sledećem: “radnička klasa” je legendarni “revolucionarni činilac” samo ako odbacujući rad ukida sve klase. *Večiti organizatori, levičari, ne vide da su radnici odavno “organizovani” i to na jedini mogući način: u korist svojih poslodavaca.* Njihov “aktivizam” je zato čist idiotizam, jer samo uvećava bogatstvo i moć naših neprijatelja. Levičari i njihova ideologija, taj parazit na otvorenoj rani njihovog Ja, prestravljeni su mogućnošću da jedan novi, Vilhelm-Rajhstagovski plamen proguta njihove partije i sindikate, zajedno sa korporacijama, vojskom i crkvom koje danas kontrolišu njihovi navodni neprijatelji.

Danas morate da budete vrlo neobični da biste uzvratili pravom merom. Sumorna levičarska ideologija, sa svojim uvek istim spiskom tema i antagonizama za odstrel (ovaj ili onaj izam i svi drugi izmi, sve osim nje same) ispražnjena je od svakog humora i mašte: zato joj ostaje samo težnja ka osvajanju vlasti, umesto ka revoluciji, što je oduvek značilo samo zamenjivanje jedne laži drugom, a nikada *promenu života*.

Najzad, potreba za stvaranjem u isto vreme je i potreba za uništavanjem. I zato, levičari, još jedan napor ako želite da postanete revolucionari! Sve dok se ne pobunite protiv rada, radićete protiv pobune.

The Abolition of Work and Other Essays, 1982/85.

Anarhizam i druge prepreke na putu ka anarhiji

Nema potrebe da ovde dajem nove definicije anarhizma – bilo bi zaista teško unaprediti one koje su još odavno dali svi ti čuveni i mrtvi stranci. Niti ima potrebe da se zadržavam na njegovim poznatim izmima: anarhokomunizmu, anarhoindividualizmu, itd. Sve je to već obrađeno u obaveznoj literaturi. Mnogo važnije pitanje je zašto danas nismo bliže anarhiji nego u vreme Godvina, Prudona, Kropotkina i Eme Goldman? Ima mnogo razloga, ali ono čime bi najviše trebalo da se pozabavimo su prepreke koje su stvorili sami anarhisti i koje bi, pre nego bilo koje druge, trebalo ukloniti. To je svakako moguće, iako ne i verovatno.

Mišljenje koje sam stekao nakon toliko godina pažljivog posmatranja i povremenih bučnih upada u anarhistički milje je da su upravo anarhisti glavni, a verujem i sasvim dovoljan razlog zbog čega je anarhija ostala samo priviđenje, bez čarobne reči koja bi je stavila u pokret. Većina anarhista su, da budemo iskreni, potpuno nesposobni za život koji bi se zasnivao na ličnoj autonomiji i saradnji. Mnogi naprosto nisu dovoljno pametni. Uporno se drže svojih klasika i druge interne literature, potpuno zatvoreni za šire znanje o svetu u kojem živimo. U osnovi prestrašeni, povezuju se sa sebi sličnima uz prećutnu saglasnost da niko ne sudi o mišljenju i akcijama onog drugog sa istinski praktičnog i kritičkog stanovišta; da bilo čija dostignuća ne nadmaše preterano ustanovljeni nivo; i najzad, da tu neće biti nikog ko će dovoditi u pitanje sve poznate lozinke anarhističke ideologije.

Anarhizam kao milje ne predstavlja nikakav izazov za postojeći poredak, već samo visoko specijalizovanu formu prilagođavanja. To je način života, ili njegova dopuna, s posebnim sistemom nagrada i žrtvi. Siromaštvo se smatra obaveznim, ali upravo zato možemo da se pitamo šta u takvom položaju ovaj ili onaj anarhista može da očekuje osim uloge gubitnika, i to bez pomoći svoje ideologije. Istorija anarhizma je istorija neviđenih poraza i mučeništva – što anarhistima ni malo ne smeta da od svojih pobijenih prethodnika prave svece, sa tako morbidnom posvećenošću da se čovek pita nije li to možda zato što i oni dele mišljenje da je jedini dobar anarhista mrtav anarhista?

Revolucija – poražena revolucija – je veličanstvena, ali je njeno mesto danas u knjigama i pamfletima. U revolucionarnim pokretima ovog veka – Španija 1936. i Francuska 1968. su posebno jasni primeri – zvanične anarhističke organizacije su bile zatečene događajima, u početku potpuno nespremljene da pruže pravu podršku, a ponekad i gore od toga. Razlozi su prilično jasni. Nije reč tome da su sve te ideologije bile licemerne (neke jesu). Posvećene svakodnevnom, rutinskom aktivizmu, te organizacije su nesvesno nastojale da istraju u nedogled, duboko uverene da revolucija nije moguća, ovde i sada. Zato su, u trenucima kada bi događaji nadmašili njihovu retoriku, često pokazivale strah i otpor.

Drugim rečima, ako treba da biraju između anarhizma i anarhije, većina anarhista će radije izabrati anarhističku ideologiju i podkulturu nego opasan skok u nepoznato, u svet potpune slobode, bez vlasti. Kao jedini priznati kritičari države kao institucije, ovaj od slobode uplašen narod uvek će težiti da zauzme neko sigurno mesto u svakoj pobuni koja bi bila suštinski antidržavna. Po prirodi večiti sledbenici, naći će se u ulozi nesuđenih vođa revolucije koja će za njihov položaj biti opasna isto koliko i za

položaj političara ili vlasnika. Anarhisti će uvek, svesno ili na neki drugi način, sabotirati revoluciju, koja bi i bez njih mogla da uništi državu, a da se pri tom i ne osvrne na ovaj ili onaj momenat iz čuvene prepirke između Marksa i Bakunjin.

Anarhisti koji pretenduju na taj naziv nisu učinili ništa da bi doveli u pitanje ideju države, i to ne samo zahvaljujući svojim smušenim, nečitljivim tekstovima, pisanim u samo njima razumljivom žargonu, već zbog jednog posebnog i veoma zaraznog načina ophođenja prema drugim ljudima. Anarhisti koji vode anarhistička preduzeća su najveći saboteri anarhističkih pretenzija. Istina, u severnoj Americi vrh "federalnih" sindikalnih organizacija urušio se u potpunosti u učmalost i bezidejnost, što je u osnovi dobra stvar, ali neformalna društvena struktura anarhizma i dalje je izrazito hijerarhijska. Anarhisti se poslušno podvrgavaju onome što je Bakunjin nazvao "nevidljivom vladom", koju u ovom slučaju čine urednici (ako ne po funkciji, onda faktički) nekoliko najvećih i najdugotrajnijih anarhističkih časopisa.

Ovi časopisi, uprkos prividno dubokim ideološkim razlikama, imaju sličan arogantan stav prema svojim čitaocima, a postigli su i džentlmenski sporazum o tome da ne napadaju jedni druge na način koji bi mogao da razotkrije sve njihove slabosti ili da podrije njihov zajednički klasni interes: hegemoniju nad anarhistima iz nižih redova. (Na primer, imate više mogućnosti da na stranicama *Fifth Estate* ili *Kick It Over* kritikujete same te časopise, a ne recimo *Processed World*). Svaka hijerarhijska organizacija ima više toga zajedničkog s bilo kojom drugom organizacijom, nego s nečim što je nije organizovano; a anarhistička kritika države je, što sami anarhisti nikako da shvate, pre svega poseban oblik kritike organizacije.

Antianarhisti mogu lako da zaključe da, ako vlast i prinuda već treba da postoje, neka to onda bude očigledno i nazvano pravim imenom. Za razliku od ovih pametnjakovića (uglavnom desni liberteri i minarhisti¹²), insistiram na svojoj opoziciji prema državi. Ali, ne zato što mislim da "država nije nužna" – što mnogi anarhisti tako često i nepromišljeno ponavljaju. Obični ljudi odbacuju ovu anarhističku tvrdnju kao čistu glupost, i to s pravom. U industrijalizovanom klasnom društvu kao što je naše, *država jeste nužna*. Stvar je u tome što je država stvorila uslove koji je čine nužnom, lišavajući pojedinca moći i prava na slobodno, neposredno udruživanje. Još dublje, svi stubovi na kojima počiva državni aparat – rad, moralizam, industrijska tehnologija, hijerarhijska organizacija – ne samo da nisu nužni za zadovoljavanje pravih potreba i želja ljudi, već su tome direktno suprotstavljeni. Na žalost, većina anarhističkih struja prihvata ove premise, ali uporno nastavlja da laje samo na njihov logičan ishod: državu.

Kada anarhisti ne bi postojali država bi morala da ih izmisli. Znamo da se u nekoliko navrata to i dešavalo. *Potrebni su nam anarhisti operisani od anarhizma*. Tek tada, i samo tada, moći ćemo da ozbiljno priđemo ideji anarhije.

The Abolition of Work and Other Essays, 1985.

---

¹² Minarhisti: zagovornici ideje o minimalnoj ulozi države. (nap. prev.)

Umesto fusnota

i odlomci iz drugih tekstova

Boba Bleka

1

“S druge strane, broj indijanskih prebega u naseobine belaca mogao bi se uporediti sa brojem Nemaca koji su Berlinski Zid preskakali sa zapadne strane.” – *Ukidanje rada*

O sukobu kultura govorilo se iz mnogo uglova, ali njegova prava dubina može se sagledati tek kada se u njemu vidi sudar svetova koji su imali dijametralno suprotne predstave o radu.

Daleko od toga da su živeli samo da bi se prehranili, Indijanci su uspevali da proizvedu višak – da nije bilo tako, prvi kolonisti u Džejmstaunu i Plimutu poumirali bi od gladi. Zato je utisak koji su Indijanci ostavili na neke od prvih engleskih posmatrača bio više nego povoljan: kapetan Džon Vajt smatrao je da Indijanci žive u izobilju, šta više, u pravom raju i to bez rada. Njegova procena bila je da bi doseljenicima bila dovoljna trodnevna radna nedelja, uz dodatak ribolova, kao jedne “više sportske” aktivnosti.

Godine 1643. magistrat Masačusets Beja je odobrio posetu dvojice indijanskih *sačema* (plemenskih starešina) sa Rod Ajlanda. Guverner Džon Vintrop je smatrao neophodnim da im se “stavi do znanja pod kojim uslovima mogu da posete teritoriju pod našom upravom.” Tako je Indijancima bilo rečeno “da se na dan našeg Gospoda ne smeju baviti bilo kakvim poslom, osim ako nije reč o nečemu najneophodnijem.” “Bez brige”, odgovorili su Indijanci. “Biće nam lako da udovoljimo vašem zahtevu, jer mi ionako ne radimo ništa, ni tog, niti bilo kog drugog dana.”

“Kakva god da je bila rana Amerika”, čitamo u jednom skorašnjem akademskom tekstu, “ona je pre svega bila svet rada.” Indijanska Amerika je bila sve samo ne to, što su prvi doseljenici iz oblasti Roanoke u Virdžiniji mogli lako da posvedoče. Prema jednom takvom svedočenju, proizvodnja godišnje zalihe kukuruza za jednog Indijanca iz današnje Virdžinije zahtevala je 24 sata rada godišnje. Naravno, Indijanci nisu jeli samo kukuruz: njihova ishrana bila je veoma bogata i raznovrsna, obezbeđujući im “odlično zdravlje”, jer je bila mnogo hranljivija i manje monotona od onoga što je kasnije postalo standard ne samo u siromašnim zemljama Juga, već i u bastionima industrijalizma.

Zato ne treba da čudi zašto su mnogi doseljenici postali “urođenici”, napuštajući najranije engleske naseobine, ostavljajući za sobom samo poruku urezanu u drvetu: “Otišli među Kroatane”. (Pleme Lambi/ Lumbee, Severna Karolina; nap. prev.)

Ti prvi begunci, koji su jedva dočekali da jaram civilizacije zamene za lagodan, varvarski život, nisu bili i poslednji. Tokom čitavog kolonijalnog perioda na stotine evroameričkih seljaka pridružilo se Indijancima. Ženama i deci bilo je najlakše da se prilagode indijanskom načinu života, jer je to značilo odbacivanje svih ograničenja koja im je nametao život u svetu belaca. Ali, ni odrasli muškarci nisu imali mnogo problema sa prilagođavanjem životnom stilu bezbožnika.

Nema sumnje da je rad bio jedan od najjačih faktora koji su uticali na njihov izbor. U Džejmstaunu, guverner Džon Smit je bio uveo radni režim koji bi se mogao uporediti

sa uslovima života u koncentracionom logoru. Hronike iz godine 1613. beleže da su neki Englezi bili "obešeni, neki spaljeni, neki raščereni, neki nabijeni na kolac, a neki posečeni ili streljani." Njihov zločin? To što su "pobegli da žive sa Indijancima, a onda bili uhvaćeni."

Primitive Affluence: A Postscript to Sahlins (Friendly Fire, 1992)

2

"Džon Stjuart Mil je pisao da svi izumi za zamenu ljudskog rada nisu čoveku uštedeli nijedan sekund slobodnog vremena." – *Ukidanje rada*

Pogledajmo kako se menjao obim rada, izražen u nedeljama, koji je prosečni engleski radnik morao da obavi da bi zadovoljio osnovne životne potrebe: 1495. godine – 10 nedelja; 1564 – 20; 1684 – 48; 1726 – 52 (Eyer & Sterling, *Review of Radical Political Economics*, 1977).

Tako je bilo i sa američkim radnikom. U XVIII veku, započeo je trend da rad, robovski i najamni podjednako, koji je do tada bio uglavnom sezonski, postane stalan.

Tehnološki progres je, kao i obično, stvari samo učinio još gorim. Samo jedan primer:

Moreplovci su nekada bili prava avangarda među najamnim radnicima. U XVIII veku veličina i nosivost brodova postali su mnogo veći, što je iziskivalo još više rada, i to veoma mukotrpnog. Pomorci su na to odgovarali zajedničkim akcijama, kao što su bili štrajkovi – oni su skovali tu reč, jer su bili ti koji su udarali (*to strike*) na brodove – zatim pobune i, najzad, piratstvo, tj. zauzimanje radnog mesta i proterivanje dotadašnjih vlasnika. Pirati su pojednostavili komandnu hijerarhiju, sami birali svoje kapetane, a nadnice su zamenjivali zajedničkim vlasništvom i zajedničkim preuzimanjem rizika. Osim toga, drastično su smanjili obim rada, budući da su njihovi brodovi imali posadu pet puta brojniju od posade trgovačkih brodova koji su bili njihov plen. Odvratnost koju su osećali prema radu bila je njihov glavni motiv. Za jednog pirata "ljubav prema piću i lenčarenju bila je jači motiv od zlata." Izvesni admiral je pokušao da rehabilituje nekoliko zarobljenih pirata, nudeći im vojnička zaduženja, što je značilo "naučiti ih da rade, a što su oni na svaki način pokušavali da izbegnu." "...Naime, rad je ono što ti ljudi smrtno mrze", rekao je guverner Bahama, a drugi stanovnik tih ostrva primetio je da "oni i rad nikako ne idu zajedno." (Rediker, Innes, 1988)

Sledeći veliki okret točka, industrijalizacija, doneo je radničkoj klasi još teži i monotoniji rad, nego što je njihova klasa ikada ranije morala da trpi. U armiji Industrijalizacije nije bilo dobrovoljaca. Radnici u prvim američkim fabrikama nisu bili čak ni formalno slobodni: to su bili žene i deca koje su na posao slali njihovi zakonski vlasnici, muževi i očevi. Fabrike na Severu, kao i plantaže na Jugu, počivale su na robovskom radu. Mnogo kasnije radno vreme bilo je skraćeno, zahvaljujući delovanju organizovanih radnika i drugih reformatora, koji su taj zahtev uključili u svoje programe. Osmočasovno radno vreme, koje je danas zvanično priznato, tekovina je koju su anarhisti sa Hejmarketa (Čikago, 1886) platili svojim životima. Ali, danas, predlog da se uvede još kraća, 30-točasovna radna nedelja, ne dolazi od sindikata, već od ljudi kao što su, na primer, Hjugo Blek, u to vreme senator, a kasnije član Vrhovnog Suda. Zato u poslednje vreme i radnici prestaju da računaju na sindikate. Tako je i ovde napravljen pun krug.

Uprkos svom tehnološkom napretku ostvarenom u poslednjih pola veka, radno vreme ne samo da nije skraćeno, već je broj godina koje provodimo radeći povećan.

Razlog tome je što sve veći broj ljudi doživi penziju, što znači da sistem uspeva da iz nas iscrpi više godina rada nego ranije. Prosečni američki radnik, muškarac, radi osam sati duže od radnika sa početka veka. U XVIII veku radnik bi, ako bi uopšte poživeo toliko, svoje poslednje dane dočeka u nekom prihvatilištu za siromašne. U XX veku, taj radnik, opet – ako uopšte poživi toliko – život završava u nekom staračkom domu, usamljen i medicinski maltretiran. Neki to nazivaju napretkom.

Primitive Affluence: A Postscript to Sahlins (Friendly Fire, 1992)

3

Čak i težak rad može da se učini podnošljivijim, ukoliko se ne obavlja pod nečijim nadzorom. Zadržimo se na primeru naroda Kpele iz Liberije, koji uzgajaju pirinač – što je, po svim kriterijumima, veoma težak posao. Ovi “neolitski farmeri” organizuju svoj rad na način nezamisliv za naše eksperte. *Liinee'*, “radost”, mora da prati svaki posao koji Kpele obavljaju, inače od posla nema ništa. Rad se obavlja u grupama od kojih svaka ima svoj muzički orkestar koji prati ritam njihovih motika i mačeta. U određenim intervalima žene odbacuju motike i počinju da plešu kako bi zabavile ostale i relaksirale mišiće izmorene jednoličnim pokretima. Na kraju dana svi radnici se okupljaju da bi bili palmino vino, igrali i pevali. Ako ovo i nije društvo o kojem je govorio Salins, ono još uvek predstavlja ogroman napredak u odnosu na rad kakav je u našem navodnom “društvu blagostanja”.

Antropolozi izveštavaju da je vlast vršila veliki pritisak na Kpele da pređu sa “suvog” na “vlažno” uzgajanje pirinča (na navodnjenim poljima), s obzirom da ovo drugo donosi mnogo veći prinos. Kpele su popustili, ali se nisu odrekli svog konzervativizma: prihvatili su savet nekih stručnjaka da uzgajaju kakao kao glavnu kulturu. Naime, rad na navodnjenim pirinčanim poljima bio bi čist kuluk, lišen takvih vitalnih komponenti kao što su ćaskanje, pesma i ples – upravo onih tragova igre koji su u modernom radu potpuno izbrisani.

Primitive Affluence: A Postscript to Sahlins (Friendly Fire, 1992)

4

Iz kritičkog prikaza knjige Džeremija Rifkina (Jeremy Rifkin) *The End Of Work: The Decline Of The Global Labor Force And The Dawn Of The PostMarket Era*.

“Futuristi su najavljivali novu postindustrijsku epohu skoro isto onoliko često koliko i marksisti konačnu krizu kapitalizma. Priznajući to, Džeremi Rifkin insistira da je budućnost konačno stigla i da je ovog puta rešila da ostane. Možda je zaista tako. (...)

Političke revolucije su do sada uvek donosile duboke promene, ali ne i suštinske promene u pogledu rada. Međutim, po Rifkinu, sada je i na to došao red.”

Rifkin, kaže dalje Bob Blek, ispravno primećuje da ljudski rad, u uslovima sve veće automatizacije i digitalizacije, postaje sve manje važan za proizvodnju. U prilog tome on navodi niz ubedljivih dokaza i pokazatelja (na primer: nikada veća produktivnost, nikada veća nezaposlenost). Ali, to ne znači da će ljudi raditi manje, a još manje da treba žuriti sa predlozima kako da se ljudi, u toj budućnosti “slobodnoj od rada”, uposle, što inače predstavlja jednu od glavnih tema Rifkinove knjige.

“Šta nije u redu sa tom slikom?

Možda samo ovo. Rifkin pogrešno tumači ili biva zaveden implikacijama svoje inače ubedljive demonstracije da rad postaje sve manje važan za proizvodnju. Ali, zašto onda i dalje radimo i to sve više? Da li su gazde poludele? Ne nužno. Iako možda samo intuitivno, oni još uvek vide svoj interes bolje nego neki slobodni, reformistički nastrojeni intelektualci. Utoliko pre što je sasvim očigledno da gazde i dalje upravljaju svetom, dok Džeremi Rifkin samo piše knjige o tome. *Rifkin, naime, uzima zdravo za gotovo da je rad stvar ekonomije; ali rad je uvek bio nešto više od toga – stvar politike.*

Pošto se značaj najamnog rada za ekonomiju smanjuje, u prvi plan dolazi njegova *kontrolna funkcija*. Rad je, kao i država, institucija kojom manjima kontroliše većinu. Rad nam oduzima najveći deo našeg budnog vremena. Često je fizički i psihički nepodnošljiv. Za većinu ljudi rad podrazumeva svakodnevno potčinjavanje autoritetima u meri koja zaostaje jedino za onim što moraju da trpe zatvorenici. Rad iscrpljuje ljude, ostavljajući im samo onoliko energije koliko je potrebno za zamenske aktivnosti i potrošnju. To znači da je demokratija, ako pod time neko još uvek podrazumeva aktivno učešće ljudi u upravljanju sopstvenim životima, čista iluzija.

Politika je samo jedna, i to posebno odvratna, manifestacija podele rada (naziv koji rad dobija kada prođe kroz tretman akademskih kozmetičara). U takvoj "podeli", politika je posao za politikose, terapija za aktiviste i spektakl za skoro sve ostale.

Ako ostanemo pri pretpostavci da je rad suštinski u funkciji društvene kontrole, a samo uzgred u funkciji proizvodnje, ponašanje vlasnika, koje Rifkin smatra tako perverzno tvrdoglavim, počinje da ima smisla, iako samo u okvirima sopstvene naopake logike. Jedan deo populacije je prezaposlen. Drugi deo je nezaposlen. Šta ove dve grupe imaju zajedničko? Dve stvari: uzajamno neprijateljstvo i potpunu zavisnost od poslodavaca."

What's Wrong With That Picture, 1995.

www.whywork.org/rethinking/whywork/critique.html

5

"Ako za trenutak ostavimo po strani ulitimum kojim svetska ekonomija svakome diktira oblik njegove proizvodne aktivnosti, jasno je da glavni izvor direktnog diktata kojem su izloženi zaposleni nije Država već samo radno mesto. Tvoj gazda ili šef izdaju ti više izričitih naređenja nego policajac za deset godina.

"Jedni naređuju, drugi izvršavaju naređenja. To je suština podaništva.

"Ako na svet gledamo bez predrasuda, ali ipak tako da ne gubimo iz vida slobodu kao glavni kriterijum, jasno je da najmoćniji instrument prinude nije Država već Rad.

"Kao i tržište i država je *aktivnost*, a ne *entitet*. Jedini način za ukidanje države je promena načina života na kojem počiva. A taj način života, ako se to uopšte može nazvati životom, gravitira oko rada i svega što ide uz rad: birokratije, moralizma, obrazovnog sistema, novca, itd."

The Libertarian as Conservative, *The Abolition of Work and Other Essays* (1984/85)

6

“Potrebni su nam anarhisti operisani od anarhizma.” — *Anarhizam i druge prepreke na putu ka anarhiji*

“Anarhisti se danas zaista nalaze na prelomnoj tački. Prvi put u istoriji anarhija je jedini revolucionarni pokret. Tačnije, nisu svi anarhisti revolucionari, ali danas je nemoguće biti revolucionar, a da se ne bude i anarhista, ako ne po imenu, onda faktički...”

“Anarhija, oslobođena svih levičarskih ostataka, u poziciji je da artikulise ne program već jedan broj revolucionarnih tema relevantnih za sadašnje vreme. Ona je odlučno antipolitička, kao što je to i većina ljudi. Ona je hedonistička, na isti način na koji se mnogi ljudi pitaju kako se uopšte može nazivati životom nešto što nije okrenuto zadovoljstvu? Ona je “individualistička”, jer šta je drugo prava mera dobrog društva, ako ne sloboda i sreća svakog pojedinca? Postlevičarska anarhija je, ako ne uvek krajnje negativno raspoložena, onda sigurno veoma sumnjičava prema emancipatorskim obećanjima visoke tehnologije. A tu je i ono najvažnije, potpuno odbacivanje rada...”

Anarchy After Leftism, 1997.

7

“Sistem je mašina, Planetarna radna mašina, a svi mi, u najboljem slučaju, njeni lako zamenljivi delovi. Boriti se protiv nje na istim organizacionim osnovama, dovoditi u pitanje njen monopol pozivanjem na dužnost i žrtvovanje, znači svrstati se u njenu vojsku. Mi ćemo se boriti protiv nje na isti način na koji i živimo: razigrano, kreativno, ekstatično, nepredvidljivo.”

Friendly Fire, 1992, naslovni tekst.

Antiradna bibliografija

Izbor: Bob Blek

(Veb adrese i podaci o prevodima: A. G.)

Beecher, Jonathan, & Richard Bienvenu, eds. *The Utopian Vision of Charles Fourier*. Boston: Beacon Press, 1971.

<http://gr6.ustrasbg.fr/~ronse/CF/fourier.html>

Prevedeno: *Civilizacija i novi socijetarni svijet: Izbor tekstova*, Školska Knjiga, Zagreb 1980.

Bell, Daniel. *Work and Its Discontents*. Boston: Beacon Press, 1956. (Reprinted in Bell's *The End of Ideology*.)

Black, Bob. *The Abolition of Work and Other Essays*. Port Townsend, Washington: Loompanics Unlimited, n.d. (1986).

Black, Bob. *Friendly Fire*. Brooklyn, New York: Autonomedia, 1992. (Chapter One includes "Primitive Affluence: A Postscript to Sahlins" and "Smokestack Lightning.")

Braverman, Harry. *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*. New York: Monthly Review Press, 1974.

Cowan, Ruth Schwartz. *More Work for Mother*. New York: Basic Books, 1983.

Goodman, Paul & Percival. *Communitas: Means of Livelihood and Ways of Life*. 2nd ed., rev. New York: Vintage Books, 1960.

Hunnicut, Benjamin Kline. *Work Without End: Abandoning Shorter Hours for the Right to Work*. Philadelphia: Temple University Press, 1988.

Illich, Ivan. *Shadow Work*. Boston: Marion Boyars, 1981. (Drugi relevantni tekstovi nalaze se u *Gender i Towards a History of Needs*.)

<http://homepage.mac.com/tinapple/illich/>

Prevedeno: *Pravo na zajedništvo* (naročito poglavlja *Rad u senci i Sopstveni rad*), *Dole škole, Svetskovina svesnosti, Medicinska Nemezis*.

Lafargue, Paul. *The Right to Be Lazy*. Chicago: Charles H. Kerr, 1975.

<http://www.marxists.org/archive/lafargue/works/lazy/>

"Jehova, bradati i preki Bog, dao je svojim obožavaocima vrhunski primer idealne lenjosti: nakon šest dana rada, odlučio je da odmara čitavu večnost."

Lee, Richard Borshay. *The !Kung San: Men, Women, and Work in a Foraging Society*. Cambridge: Cambridge University Press, 1979.

Mann, Ernest. *I Was Robot (Utopia Now Possible)*. Little Falls, Minnesota: Little Free Press, 1990.

Marglin, Stephen A. "What Do Bosses Do?" in *The Division of Labour*, ed. Andre Gorz. Atlantic Highlands, New Jersey: Humanities Press, 1976.

Morton, A.L., ed. *Political Writings of William Morris*. New York: International Publishers, 1973.

1) <http://hjem.sol.no/vals/morris.html>

2) <http://www.barnsdle.demon.co.uk/stor/index.html>

P.M. *Bolo'bolo*. New York: New edition, 1995.

Richards, Vernon, ed. *Why Work?* London: Freedom Press, 1983. (Prilično loša antologija, ali sa nekoliko detalja vrednih čitanja; nap. Bob Blek)

Sahlins, Marshall. *Stone Age Economics*. Chicago: University of Chicago Press, 1971.

Santoro, Victor. *Fighting Back on the Job*. Port Townsend, Washington: Loompanics Unlimited, 1982.

Schor, Juliet B. *The Overworked American: The Unexpected Decline of Leisure*. New York: Basic Books, 1991.

Seidman, Michael. *Workers Against Work*. Berkeley, California: University of California Press, 1991.

Vaneigem, Raoul. *The Revolution of Everyday Life*. Seattle, Washington: Left Bank Books, Second, revised edition, 1994. (Naročito poglavlje "The Decline and Fall of Work." Drugi prevod, Practical Paradise Publications, London 1972.; Najnoviji prevod: Rebel Press, London, 2001, sa novim predgovorom i komentarima Raoula Vaneigema. (nap. prev.)

http://library.nothingness.org/articles/SI/en/pub_contents/5

Work in America. Report of a Special Task Force to the Secretary of Health, Education and Welfare. Cambridge: MIT Press, 1973.

Zerzan, John. *Elements of Refusal*. Seattle, Washington: Left Bank Books, 1988.

<http://blackandgreen.org/jz.html>

Bob Blek ili Zašto uopšte radimo?

“Ulazi Bob Blek.

Mnogi ljudi ne vole Boba Bleka. Mnogim anarhistima bilo bi veoma neprijatno kada bi se Bob Blek doselio u njihov komšiluk. Svaki iole pristojan čovek bio bi veoma zabrinut kada bi njegova mlađa sestra počela da izlazi sa njim. Skoro svako rizikuje da ga isprovocira ili da mu se njegov gnev razbije o njušku.

I to ne bez razloga. Bob je možda briljantan kritičar i lucidan duh, ali ne i fin momak. Iza njegove neslavne reputacije sigurno ne stoje osećaj za poštnu igru i zdrav sportski duh.”

— Džejson MekKvin, iz predgovora za *Anarchy After Leftism*, C.A.L. Press, 1997

Takva je zaista reputacija Boba Bleka. Budući da su većina njegovih tekstova polemički i kritički osvrta na radove drugih autora, malo je onih kojima se nije zamerio. Ipak, onih koje je takvim svojim pisanjem privukao ima mnogo više. Mnogi ljudi, i to treba reći, vole Boba Bleka.

Ono što sledi nije pokušaj rekonstrukcije Blekove biografije, koju i sam najviše voli da mistifikuje ili da prosto pravi sprdnju od nje već samo gruba skica konteksta u kojem nastajali ovi tekstovi.

Bob Blek je rođen 1951, u Detroitu, gradu koji nam je osim njega doneo MC5¹³ i The Stooges. O neposrednim uticajima ne znam ništa, ali sumnjam da je sve to moglo da

---

¹³ MC5: najžešći rock'n'roll cirkus koji ikada prašio okolo. Njihova *Platforma Belih Pantera* dobro izražava tenziju i duh tog vremena. Vredi je pročitati, a zatim uporediti sa tonom i rečnikom kojim mladi ljudi danas prenose svoje poruke. Razlika je frapantna, uključujući tu i razliku u samim idejama.

“There’s only two kinds of people on the planet: those who make up the problem and those who make up the solution. WE ARE THE SOLUTION. We have no problems. Everything is free for everybody. Money sucks. Leaders suck. School sucks. The white honkie culture that has been handed to us on a silver platter is meaningless to us! We don’t want it!

... Our program of rock and roll, dope and fucking in the streets is a program of total freedom for everyone...We breathe revolution. We are LSD driven total maniacs of the universe. We will do anything we can to drive people crazy OUT OF THEIR HEADS and INTO THEIR BODIES...WE ARE BAD.” (Nov. 1, 1968)

<http://ourworld.compuserve.com/homepages/rauk/mc-5.htm>

Fanovi sigurno znaju napamet čuvenu najavu za *Ramblin’ Rose*, sa albuma *Kick Out the Jams* (Are you ready to testify?).

Bob Blek nije imao mnogo iluzija o rokerima iz ove generacije: “Kada bi smešna odeća i još smešnije frizure mogli da donesu revoluciju, onda ne biste imali pravo da na svoje hipi matorce gledate sa toliko prezira”. Verujem da ni mnogi drugi, ili čak svi skupa, ne bi prošli mnogo bolje. Ipak, ovde se vredi malo zadržati: danas, u atmosferi opšteg pripitomljavanja, ovakvi ispadi zvuče skoro nestvarno. “Leto ljubavi je prošlo,” beleži jedan hroničar tog vremena “a neki hipici su postali zli...” (nap. prev.)

prođe bez odjeka u mladom Robertu C. Bleku. Neka najranija svedočanstva govore tome u prilog:

“Kada sam imao osam godina, jedan psihijatar opisao me je kao ‘bistro, psihoneurotično dete, sa vidnom sklonošću ka nekontrolisanom ponašanju i mogućom blagom encefalopatijom, koja blokira mehanizme samokontrole’. Tokom školovanja, bio sam izbacivan iz trećeg, šestog, osmog i dvanaestog razreda.” (iz intervjua objavljenog u *Chaotik World News and Olds*, #19/ 1990)

U vreme kada su MC5 bližili svom vrhuncu, Robert C. Blek je iz rodnog Detroita zapucao u Berkli, Kalifornija, gde je studirao pravo i društvene nauke. Tu negde, na potezu od Berklija do San Franciska, Robert C. postaje Bob Blek. U atmosferi opšteg radikalizma, Bob je lako prepoznao svoj ambijent, iako ne odmah i svoj put. Uticaji su bili brojni i često kontradiktorni, ali one najvažnije nije teško pohvatati: Nova levica (Markuze, frankfurtovci, Norman O’Braun), Vilhelm Rajh, Pol Gudman, anarhisti, brojne radikalne grupe iz oblasti San Franciska i drugih delova Amerike (Yippies, Motherfuckers, Weathermen). Početkom sedamdesetih, s druge strane okeana stiže i onaj odlučujući udarac: situacionizam. Ali, da vidimo šta sam Bob Blek ima da kaže o tome. Ovaj malo duži odlomak pomaže da se sagledaju barem neki od razloga njegovog odlučnog raskida sa levicom, ali i značaj ovog novog, kako se kasnije pokazalo, trajnog uticaja:

“Iako sam dolazio iz miljea Nove levice 1960-tih, bio sam sve nezadovoljniji levicom 1970-tih. Levica iz 1960-tih godina je ostala nepravedno zapamćena samo po svojim slabostima (slepilo za aktuelna zbivanja, teoretska nedoslednost, istorijska amnezija, a ponajviše kult žrtve), dok su njene vrline obično ignorisane: njen osećaj za pobunu protiv totaliteta, njeni entuzijizam i vitalnost, ali i smisao za humor. Levica je zatim počela da obećava još više žrtvovanja i sve manje zadovoljstva, kao da toga ljudima već nije bilo preko glave. Počeo sam da se pitam da li se razlog za neuspeh levice da pusti korenje u široj društvenoj bazi, kao i da se održi tamo gde je već imala neki uticaj (uglavnom na koledžima, među inteligencijom i u kontrakulturnom miljeu) nalazi možda u njoj samoj, a ne samo u nasilju vlasti i njenim manipulacijama. *Možda levičari ipak nisu toliko pametni, a mase toliko glupe?* Insistiranje na osećanju krivice možda nije najbolji način da se obratite običnim ljudima, koji se osećaju suviše beznačajnim da bi bili krivi za bilo šta. Zahtev za žrtvovanjem u ime revolucije ne nailazi na pravi odjek kod onih koji su već žrtvovani, i koji su to već dugo i preko svake mere. Budućnost koju je obećavala levica izgledala je, u najgorem slučaju kao još gora, a u najboljem, ne vidno bolja nego *status quo*. Zašto onda jurišati na barikade ili, zbog istog cilja, izlaziti na izbore?

Manje-više u izolaciji, otkrio sam pristupe koji su mi izgledali mnogo više oslobađajući, više slobodarski, ali i rasmusniji. Između ostalog, otkrio sam i situacioniste. U *Revoluciji svakodnevnog života* Raoula Vaneigema, pronašao sam koncept *radikalne subjektivnosti* koji je obećavao revolucionarnu prevazilaženje moralizma u bilo u kojem obliku. Pamflet *Pravo na sebičnost* dalje je razvio ovu dimenziju revolucije svakodnevnog života, jedine revolucije koja je ikada imala smisla.” — iz predgovora za pamflet *The Right to Be Greedy*, grupe *For Ourselves* (1974), objavljenog u izdanju Loompanics 1983.

Ubrzo posle tog otkrića Bob otkriva da i sam ima nešto da kaže. U to vreme počinje da pravi i distribuira postere i letke u okviru svoje *Poslednje Internacionale*. Malo kasnije stiže i *Ukidanje rada*: jedan od najpopularnijih i najšire distribuiranih anarhističkih pamfleta ikada. U prvoj, istoimenoj zbirci nalazi se još nekoliko

značajnih Blekovih eseja, ali veći deo knjige čine njegovi urnebesni (i često neprevodivi) ispadi na račun svih stubova modernog društva: moralizma, rada, ideologije, ekonomije, tehnologije, demokratije, lažne opozicije, demagogije uopšte. Izdavač *Inspiracy* je 2001. godine objavio još jedno izdanje ovog pamfleta, prošireno tekstom *Nema budućnosti za radno mesto* (1992) i revidiranom antiradnom bibliografijom.

*

Bob Blek je danas jedan od najpoznatijih i najkontroverznijih anarhista. Svoju "neslavnu reputaciju", kako to sa simpatijama kaže Džejson MekKvin (urednik *Anarchy: A Journal of Desire Armed*), duguje svom polemičkom i kritičkom instinktu. Da je reč o bilo kome drugom to bi bio siguran recept za dosadu. Ali, sa Bobom je sve drugačije: razlog za to je izuzetna lucidnost s kojom je, u tim inače skućenim žanrovskim okvirima, uvek uspeva da prenese niz relevantnih ideja i programskih stanovišta. Za čitaoce sa strane sva ta imena i situacije, koje su njemu služile kao povod, uglavnom ne znače ništa. Ali, to predstavlja sasvim malu smetnju, u šta će se uveriti svako koga ovi tekstovi budu podstakli na dalje istraživanje. Radi se o možda jedinstvenom fenomenu ili barem ja ne znam ni za jedan sličan. Nikada nisam imao strpljenja za tu vrstu literature, ali ovde nisam osetio ni najmanji otpor. Naprotiv, radilo se o trenutnom prepoznavanju jednog od najznačajnijih mislilaca današnjice, što je povremena saplitanja o neka čudna imena i pojmove učinilo skoro neprimetnim. Najzad, nisu ni svi njegovi tekstovi bili takvi, niti svi njegovi prikazi kritički, što se vidi i po ovom izboru.

Možda najbolji primer je njegova knjiga *Anarchy After Leftism (A Farewell to the Anarchism That Was! – osim što godi mome uhu, sam podnaslov mnogo govori):* napad na Mareja Bukčina (Murray Bookchin) – "matoro gundalo" čije će ime, uz ime Noama Čosmkog, još malo pa svakom američkom školarcu biti prva asocijacija na "anarhizam" – ali i do sada najubedljivije izlaganje Blekovih programskih stavova. Ovu knjigu preporučujem iz sve snage, a od tekstova sabranih u tri njegove knjige i objavljenih na Internetu, iz istog razloga, izdvajam sledeće: *Primitive Affluence: A Postscript to Sahlins; Libertarian as Conservative; Technophilia: An Infantile Disorder* i *What's Wrong With That Picture?* Zbog svoje dužine ili nešto drugačijeg usmerenja, ovi tekstovi su zastupljeni samo u odlomcima koji posebno dobro dopunjuju glavnu temu ove zbirke.

*

Kada sam prvi put pročitao *Ukidanje rada*, a zatim i *Primitive Affluence*, imao sam utisak da sam konačno sreo onog dečaka iz Andersenove priče *Carevo novo odelo*. Doduše, dečko je prilično nezgodan i sada već u najboljim godinama, ali pitanja koja postavlja su i dalje prava. Pitanja tipa "Zašto uopšte...?"

Na primer: Zašto uopšte radimo?

Da probamo?

Odgovor koji odmah pokušava da nas učutka je poznata, dobro uvežbana žalopojka: zato što moramo, zato sve košta, zato je što tako oduvek. To bi barem trebalo da je jasno. Vekovi patnje napravili su talog od tih nekoliko bednih istina svakodnevnog realizma, od kojih je najpoznatija ona da je ovaj svet dolina suza (naravno da jeste). Pomiriti se s tim i izdržati, uprkos svemu, smatra se ne toliko za podvig koliko za znak pravilnog odrastanja i dobrog mentalnog zdravlja. Normalan čovek ne postavlja takva pitanja.

Ali, kao što vidimo, postoji i nešto što nam nisu rekli: tako sigurno nije oduvek, niti je važno svuda. *Ukidanje rada* i drugi tekstovi iz ove zbirke (ali i druge dve knjige iz ove serije, možda u još većoj meri) to ilustruju više nego ubedljivo. U svemu drugom, ovakav odgovor samo otvara nova pitanja. Zašto uopšte košta sve što košta? Da li je cena (tačnije, *vrednost*) prirodno svojstvo svih stvari? Čemu uopšte služi taj koncept?

Na ova banalna pitanja nijedan ekspert iz G17+ ne bi mogao da vam da neki racionalan odgovor. Proverite. Na ovome insistiram: kad god vam se ukaže prilika da to pitanje postavite nekome iz G17+ iskoristite je i to nemilosrdno. Sve što ćete čuti biće demagoška odbrana sistema okrenutog profitu, moći i društvenoj kontroli. Ukoliko u tim ciljevima prepoznajete svoje najdublje težnje, njegov odgovor će vas sigurno zadovoljiti. U suprotnom, osetićete neodoljivu potrebu da mu razbijete njušku.

Kako i ne bi. Za sav ovaj užas, opšte krljanje i strepnju nad onim što donosi sutra – i stalno žrtvovanje za dobro onih koje sutra očekuje ista sudbina – nema nikakvog razloga. Nikakvog ljudskog razloga. Zašto onda toliko istrajavamo u tome?

Ali mi moramo...

Problem i jeste u tom *moramo*. Zašto? Šta to tako jebeno dobro možemo da postignemo samo tako i nikako drugačije?

“Izgleda da je napredovanje zapadne Civilizacije od početka počivalo na dva aksioma: prvi je da se prava društva mogu razvijati samo pod okriljem Države, a drugi da čovek mora da radi”, pisao je Pjer Klast. Šta nas sve drži prikovanim za tu perspektivu? Samo ekonomska ucena i prinuda? Ili je pod tim stalnim pritiskom došlo do još nekih poremećaja? Ima li života i s one strane zida? To su pitanja koja se ovde otvaraju; uz njih, otvaraju se i sva druga; bolja polazna tačka od one koju nam pruža *glavna pretpostavka* ovog radnog logora – živi, ljudski rad – jednostavno ne postoji.

*

Praktičan značaj ove vežbe je u i tome što razvija nešto jači imunitet na demagogiju svake vrste, a posebno na onu koja nam obećava svetlu budućnost “u kojoj će svako moći da živi od plodova svog rada.” To nije moguće, čak i ako ne dovedemo u pitanje takvo viđenje života. Ne može svima da bude “dobro”. Ko bi onda radio sve one najstrašnije poslove, koji nas toliko užasavaju da radije ne mislimo ni na njih, niti na one koji ih obavljaju – a koji čine ubedljivo najveći deo radne armije angažovane na održavanju sistema? Nejednakost prava i prihoda je nužna pretpostavka svake na moć i profit usmerene ekonomije, odnosno, njenog ključnog segmenta: tržišta rada. Drugo, rad, u svetu u kojem sve košta i sa ovako shvaćenim “potrebama”, kako god da ga okrenemo, nikada neće biti život. O cinizmu fašista, koji su svoje logore smrti ukrašavali sloganom koji je izjednačavao rad i slobodu govorimo kao o nečemu posebno odvratnom. U čemu je ova nova demagogija, koja izjednačava rad i “normalan život” bitno drugačija?

Dečak iz *Carevog novog odela* je svojom konstatacijom doveo u pitanje i razbio čitav jedan kontekst, a ne samo neki detalj unutar njega. Mislim da nam intenzivnije druženje sa Bobom Blekom može pomoći da malo razmrdamo taj uspavani instinkt. “Toliko smo naviknuti na svet rada da nismo ni svesni svih njegovih posledica”, kaže Bob Blek. I toliko naviknuti da nismo u stanju da sagledamo neku drugačiju perspektivu. Nema drugog načina da se obračunamo s tom lošom navikom, s tom mrljom koja nam potpuno zaklanja vidik, osim da ponovo počnemo da sričemo sva

osnovna pitanja. Onima koji su uznapredovali u raspravama na mnoga druga, zanimljiva pitanja, to možda neće imponovati, ali i takvi će ovde pronaći dovoljno povoda da preispitaju svoja polazišta. Pametnjakovići, "sve dok se ne pobunite protiv rada, radićete protiv pobune!" (*Leva-Desna*; str. 30)

*

Za ljubitelje "anarhizma" kao ideologije i društveno poželjnog oblika neposlušnosti, tu je i tekst *Anarhizam i druge prepreke na putu ka Anarhiji*. Nema veze sa radom, osim sa radom onih koji vrlo rado potežu ovaj izam kao čudesan odgovor na sva pitanja i prave druge gluposti. Preporučujem i tekstove *The Anti-Anarchists Conspiracy: An Empirical Test* (1991) i *You can't blow social relationship...But you can have fun trying!* (1992) Ovaj drugi tekst je reakcija na poznati pamflet jedne australijske anarhističke grupe (na čiji se naslov Blek nadovezao na način koji je i sam poruka) posvećen distanciranju od "nasilnih metoda" s kojima najšira javnost često izjednačuje anarhizam. Pamflet je objavljen 1979. godine, a zatim reizdat i široko distribuiran, najviše preko Interneta. Tipičan primer defetističkog, konformističkog predstavljanja "anarhizma" kao bezazlenog kućnog duha (i kao takav vrlo popularan među anarhistima s čitavog prostora bivše Jugoslavije). Iako digresija u odnosu na glavnu temu, ovaj tekst će možda biti zanimljiv i "anarhistima operisanim od anarhizma", kojima je ova zbirka u celini i posvećena.

*

Iako svi njegovi duži tekstovi slede drugačiju i mnogo temeljniju metodologiju – kao ilustracija može da posluži i tekst *Veliki Nacionalni Praznik*, koji u mnogo čemu predstavlja pravu lekciju iz istorije i primenjene društvene imaginacije – oni čiji smo izbor ovde priredili ostaju otvoreni sa svih strana. Na primer, glavni tekst i njegov nastavak, *Ukidanje rada i Nema budućnosti za radno mesto*, nisu neke detaljne, sveobuhvatne, a naročito ne dosadne studije o radu. Da je imao takvu ambiciju, onda bismo na kraju verovatno dobili nešto poput *Ukidanja Rada od Boba Bleka u Tri Golema Toma*, neku vrstu *Antikapitala* ili ko zna šta. Ko zna, možda bi tu zaista bila nagurana sva prava pitanja i svi odgovori. Ali, iskra, podsticaj za samostalno istraživanje, za aktivan odgovor, sasvim bi izostali. Ovo je možda najveći kvalitet Blekovih tekstova, iako pasivni potrošači ideja to verovatno neće umeti da cene. Zato sami dorecite nedorečeno i dovršite nedovršeno. Ja mu ostajem zahvalan na svemu, na jakim i na slabim mestima podjednako.

Svoja pitanja i utiske možete da pošaljete i Bobu lično! Sve adrese priložene su malo dalje u knjizi. Kako sam kaže, uvek se trudi da odgovori na sva zanimljiva pisma, "ali i na većinu ostalih".

A. G.

Bibilografija

The Abolition of Work and Other Essays, Loompanics, 1985.

Rants & Incendiary Tracts, ed. with Adam Parfrey, Amok Press, 1989.

ZeroWork Anthology, Autonomedia/ Semiotexte(e)1990.

Friendly Fire, Autonomedia/ Semiotext(e) 1992.

Beneath The Underground, Feral House, 1994.

Anarchy After Leftism, C. A. L. Press, 1997.

Veb adrese

---

www.inspiracy.com/black

Ovde se, osim velikog broja tekstova, nalaze i reprodukcije postera iz *Poslednje Internacionale*. Tu možete da vidite i kako mu stoji crni šešir (loše). Tu je, od skora, i kompletno izdanje *The Abolition of Work and Other Essays* i skoro svi tekstovi iz zbirke *Friendly Fire*.

Blekovi tekstovi su objavljeni i na mnogim drugim adresama, ali ova arhiva je najpotpunija.

Kontakt

Bob Black

POB 3142

Albany, NY 12203-0142

USA

abobob51@aol.com

black@inspiracy.com

Specijalni antiradni dodatak

“Rad je društvena obaveza.” — Veliki Fašistički Savet, 1927.

“Rad je dužnost za sve.” — Ustav SSSR, 1924.

“I mi hoćemo da radimo!” — plakat preduzeća Otpor, zima/ proleće 2000.

“Ne kažem da žene i deca *ne treba* da učestvuju u našoj društvenoj proizvodnji. Smatram da *svako dete iznad devet godina starosti mora da bude uključeno u proizvodnju* barem deo vremena; ali, način na koji su deca u postojećim okolnostima prinuđena na rad naprosto je užasan.” — Karl Marks, govor održan na zasedanju Prve internacionale 28. jula 1868, na temu *Posledice upotrebe mašinerije u kapitalizmu*.

“Celokupna istorija čovečanstva je istorija organizovanja i edukacije čovekovog društvenog bića za rad, s ciljem da se postigne što veća produktivnost.” — Lav Trocki, *Terorizam i komunizam*.

“Želim anarhiju sa strujom i toplom vodom. To je Civilizacija. Toga nema bez rada...” — jedan beogradski anarhista u polemici s našim prijateljima iz *Međunarodnog pokreta za nulto radno vreme* (Visoko/ Sarajevo)

“Ne mogu da prihvatim predlog da ne jedem banane (! nap. izd.). Kako ćeš ih doneti dovdje ako nema organizacije transporta? Nemoj samo da mi predložiš da idem peške do Afrike da bih jeo banane ili da mi je to nametnuto da bi kapitalisti zaradili...” — još jedan lokalni anarhista, veliki ljubitelj tuđeg rada neophodnog za plantažnu proizvodnju i transport banana (iz lične prepiske, A. G.)

“Prisiljavanje ljudi na ropstvo je najbolji način da se čovek navikne na rad. Bez toga nema akumulacije bogatstva, nema sigurnosti, nema budućnosti, nema osećaja za komfor i eleganciju, koji čine suštinu naše civilizacije.” — Viljem Harper, filozof i zagovornik robovlasništva, 1837.

Kratka istorija rada

Odlomak iz Almanaha za sezonu jesen-zima 2002/ 2003, blok 45, avgust 2002.

Mi ne radimo zato da bismo direktno zadovoljavali svoje potrebe, niti smo mi ti koji definišu šta su uopšte "ljudske potrebe". Bušman koji lovi antilopu ili bere svoje mongo-mongo orahe neposredno zadovoljava određenu potrebu. On ne mora da radi u firmi, da bi za tako zarađen novac kupio antilopu u konzervi, iza koje stoji čitav kompleks za akumulaciju Moći, niti je, što je jednako važno, od rođenja izložen mahnitom robnom uslovljavanju da "želi" ono što mu inače nikada ni palo na pamet.

S nama je drugačije: mi radimo za novac. A novac nije neko neutralno, univerzalno sredstvo razmene koje pomaže da u toj razmeni niko ne bude oštećen. To nisu školjke Mikmak Indijanaca ili čebad naroda Čilkat, čuvenih tkača sa severozapada Amerike, koji kod ovih naroda imaju sasvim drugu funkciju. Na prvi pogled, čini se da su neke od tih kultura ogrezle u trgovini vrlo sličnoj ašoj; strasti koje se tu upliću i prepliću zaista su jake. Ali, iza takve "trgovine" ne stoji masovna proizvodnja, pa tako ni masovne radne armije, a u potpunosti izostaje akumulacija političke moći – sve dok je reč o ovim, a ne o neolitiskim kulturama, s kraja bližeg pravim merkantilnim ili "gomilujućim" kulturama, kao što je naša. Pored toga, nabavka i razmena "upotrebnih vrednosti", po nekoj fiksnoj ili fluktuirajućoj "ceni" izraženoj u lokalnim proizvodima ili specijalitetima (koplja, ćupovi, retke školjke, bodlje bodljikavog praseta, zubi kitova-ubica, naročite gljive i drugi preparati), daleko zaostaju za motivima kao što su prestiž, uživanje u nekoj retkoj ili neobičnoj stvari ili u samom putovanju i kontaktima koje takva trgovina podrazumeva.

Naš novac ima drugu funkciju: to je simbol i sredstvo moći. Onaj ko ima više novca može da kupi više robe (u merkantiloj kulturi nema "stvari"; postoji samo roba), ali i rad drugih ljudi. Ali, zašto bi neko uopšte prodavao svoj rad? Zato što je novac, kao samo simbol i sredstvo moći, i sredstvo ucene. Onaj sa više novca može da kupi ili blokira pristup svemu što je drugima neophodno za život. Osim toga, on može da diktira šta je neophodno za život, da formuliše i nameće čitavu ideologiju Potreba.

Ovakav odnos se ne uspostavlja sam od sebe. Novac, sam po sebi, ne može da stvori tu situaciju. To se postiže silom. Ta faza prethodnog osvajanja dominantne pozicije naziva se prvobitna akumulacija kapitala. Kraće, pljačka. Ni to se nije desilo odjednom, niti samo jednom i nikada više. To se događa svaki put kada vladajućoj klasi ponestane gotovine ili zatreba ulog za neku veliku transakciju. Jedina razlika je u tome što se danas primenjuju neka prefinjenija sredstva, kao što je to bilo kod nas, u vreme opštenarodnih zajmova, rata, inflacije i piramidalnih banaka (čemu treba dodati i prostu pljačku bankarskih uloga kod klasičnih banaka, ali i druge trikove). Porez, na koji umalo da zaboravim, spada više u klasična dostignuća.

Istorijski gledano, ovaj proces je započeo pljačkom bližnjih, da bi se nastavio pljačkom nevernika i divljaka, što je omogućilo do tada neviđenu akumulaciju Moći. Veličanstvena Zapadna Civilizacija i danas krcka bogatstvo stečeno prostom, sirovom pljačkom i ograđivanjem zemlje, šuma i voda, koji su pre toga pripadali svima. Onda su se graditelji katedrala i parkova, ljubitelji soneta i menueta, sponzori Leonarda da Vinčija i Šekspira (1) okrenuli ka drugim svetovima. Taj pohod i dalje traje.

Komunisti su ovu akumulaciju Moći ostvarili pljačkom razvlašćene klase, ali i eksploatacijom najširih slojeva stanovništva (nacionalizacija, kolektivizacija, prinudni/ obavezni rad). Bivši komunisti, a zatim ubedene demokrate, koji su započeli rat za nasleđe svog bivšeg prvosveštenika, izveli su jednu od najspektakularnijih preraspodela bogatstva, to jest, akumulacija početnog kapitala u ovom delu sveta. Da li ste ikada na te ratove gledali iz tog ugla? Koliko je moći akumulirano i koliko je novih moćnika stasalo zahvaljujući svim tim prisilnim, džinovskim migracijama, svim tim napuštenim domovima, imanjima, zemlji, ali i "neaukcijskim vlasničkim transferima" čitavih industrijskih sistema i infrastruktura? Naravno, ti mali grabljivci bili su samo prethodnica mnogo krupnijih interesa, što danas vidi svako, čak i oni koji su godinama sve objašnjavali isključivo lokalnim faktorima (kao u klasičnoj dijagnozi Nebojše Popova, o "prodoru brdsko-planinskog mentaliteta" u inače uzorni građanski milje; parafraziram, ali vrlo precizno; ova mi je zaista omiljena). I taj proces se nastavlja. Ili na ekonomsku motivaciju i dalje gledate kao na garant mira i prosperiteta?

Na kraju tog procesa, u svakom od tih slučajeva, stoji registar kasa. Sve košta. Svi slobodni (i novooslobodeni) ljudi moraju da rade. To je ono što svaki rad u ovim uslovima čini najamnim i prinudnim. Drugog nema. U tome je problem; u celini postojećih odnosa, kojima dominiraju vlast i profit, s tržištem i vrednošću kao glavnim posredničkim i prisilnim mehanizmima.

Drugi problem s radom nastaje iz istih razloga:

"Stvar je u radu kao glavnom sredstvu totalne društvene kontrole. I tako jednostavnom za upotrebu, da je to prosto fantastično: pošto sve košta, većina mora da radi. A pošto većina mora da radi, normalno je da nema kad da se bavi drugim pitanjima. Zato smo tu mi, vaši izabrani i stručni predstavnici. Mislim da se u stručnoj literaturi i žutoj štampi to zove demokratija." (Redakcija, saopštenje od 24. juna 2002, *Kori Udovički: Zašto struja mora da poskupi? ili O privatizaciji*)

Napomene

1. **Leonardo da Vinči** (1452-1519): pronalazač, umetnik i jedan od prvih predstavnika sorte eksperata-najamnika, koji su svoje usluge prodavali po najboljoj postignutoj ceni, nezavisno od reputacije kupca i drugih etičkih preokupacija (Luis Mamford, *Mit o Mašini*, knjiga II).

Viljem Šekspir (1564-1616): engleski pesnik i dramski pisac, jedan od prvih akcionara Virdžinija Kompani, koja je eksploatisala plantaže šećerne trske na Bahamima, tada pokrivenih isključivo robovskim radom zarobljenih Afrikanaca i Iraca (u početku više Iraca), ali i engleskih osuđenika (P. Linebaugh and M. Rediker, *The Many-Headed Hydra: Sailors, Commoners and the Hidden History of the Revolutionary Atlantic*, 2000). Autor čuvenih stihova: "I zato gospodo, ako živimo, živimo da bismo gazili po glavama kraljeva!" Akcionar, ali i veliki pesnik, što naravno ne znači da jedno bez drugog ne ide.

*

“Rad nije samo ‘otuđen’. To je najmanji problem. Ova klasična primedba je tipična za teoretičare koji nikada nisu radili po firmama. Rad je ubistven. Rad u rudnicima, cementarama i kancelarijama neće biti manje ubistven ako radnici budu kontrolisali sudbinu proizvoda svog ‘neotuđenog rada’ na tržištu. To će i dalje biti robija. Masovnu robnu proizvodnju nije moguće organizovati bez masovne prinude i kontrole – još jedna sitnica koju levičari, marksisti, anarhosindikalisti, tehnofili i druge dobričine stalno gube iz vida. Srećom, ima i onih koji dobro shvataju da treba dovesti u pitanje samu proizvodnju, ideju progresa, ideologiju potreba, čitavu našu ideju života. Sve to je ovde *otvoreno kao pitanje*, umesto da se uzima kao do sada, zdravo za gotovo.” — Iz odgovora na pismo jednog čitaoca.

“Napuštanje starih centara borbe zahteva istovremeno stvaranje novih oblika života. Kakva korist od okupiranja fabrika – poput fabrike automobila, na primer – čija proizvodnja ionako mora da bude obustavljena? Stari poklič je bio: ‘Okupirajmo fabrike i sami upravljajmo njima!’ Tako bi zatočenici sistema trebalo da preuzmu zatvore i da sami upravljaju svojim zatočeništvom.” — Žak Kamat, *Protiv priptomljavanja VI: Poprišta borbe*, 1973. (Porodična biblioteka br. 6, 2003)

*

“Užasavam se svih zanata. Gazde i radnici, sve je to sam seljak, prostak. Ruka s perom vredi koliko i ruka s plugom. Kakav je to vek ruku! Moje ruke neće nikada raditi! Osim toga, služenje vodi predaleko...” — Artur Rembo, *Zla krv* (Boravak u Paklu), 1873.

“Dok radiš ništa ti ne vredi što si živ.” — Andre Breton, *Nađa*, 1936.

“Ko radi taj i greši. A greši samim tim što radi.” — Lepi Srđa, 2001.

“Ima li života posle posla?” — John Zerzan & Dan Todd, letak, Eugene, 1981-85.

“Moji mladi ljudi neće nikada raditi. Ljudi koji rade ne sanjaju, a mudrost se objavljuje u snovima.” — Smohala (pleme Vanapam, današnja država Vašington).

*

“Za vreme velikih demonstracija u Engleskoj 1981. godine, jedna levičarska aktivistkinja se popela na improvizovanu govornicu i obratila gomili. Govorila je nešto o dolazećoj socijalističkoj utopiji. Njeno čvrsto obećanje da će tada biti posla za sve izazvalo je smeh među mlađim demonstrantima. Dok je pokušavala da detaljno opiše i druge reforme, jedna grupa je počela da skandira: ‘Veći kavez-duži lanac, veći kavez-duži lanac!’” — Larry Law, *Bigger Cages, Longer Chains*, *Spectacular Times* #9, 1987.

Legenda o Medvedima

(Čiroki)

Nekada davno postojao je među Čirokima klan Ani-Ca-Gu-Hi. U jednoj od porodica tog klana živeo je dečak koji je često odlazio u planine i tamo ostajao po ceo dan. Vremenom je počeo je da odlazi sve češće i da se tamo zadržava sve duže, tako da uskoro nije čak ni jeo kod kuće, nego je odlazio u zoru i vraćao se tek uveče. Roditelji su ga prekorevali, ali uzalud. Dečak je i dalje odlazio u šumu, a onda su jednog dana njegovi roditelji primetili kako svuda po telu počinju da mu niču duge, smeđe dlake. Roditelji ga najzad upitaše šta ga to toliko vuče u planine, da čak ne želi ni da jede kod kuće. Dečak im odgovori: "Tamo ima hrane u izobilju, i to mnogo bolje od kukuruza i pasulja iz sela. Uskoro ću ponovo otići u šumu, i to zauvek." Roditelji počеше da ga preklinju da ne napušta dom, ali on im reče: "Tamo je bolje nego ovde. Osim toga, vidite da sam već počeo da se menjam i da više ne mogu da živim ovde. Ako pođete sa mnom, tamo će biti dovoljno hrane za sve nas, a nećete morati da radite. Ali, ako odlučite da pođete, moraćete da gladujete sedam dana."

Majka i otac se zamisliše nad sinovljevim predlogom, a onda se obratiše starešinama klana. Oni okupiše ljude na većanje i kada su dobro razmotrili čitavu stvar, odlučše sledeće: "Ovde moramo da radimo, a nikada nemamo dovoljno. Dečak kaže da ćemo tamo u šumi imati sve što nam treba, a da pri tom nećemo morati da radimo. Zato pođimo s njim." I tako su, nakon sedmodnevnog gladovanja, sedmog jutra svi ljudi iz klana Ani-Ca-Gu-Hi napustili svoje selo i predvođeni dečakom krenuli put planina.

Kada se po drugim selima pročulo o tome, svi su bili veoma žalosni, pa poslaše svoje starešine da ubede Ani-Ca-Gu-Hije da ostanu u svom selu i da ne idu u šumu. Glasnici su ih zatekli kada su ovi već bili odmakli od sela. Bili su veoma iznenađeni kada su videli da je njihova tela počelo da prekriva krzno poput životinjskog, jer sedam dana ovi nisu jeli ljudsku hranu, pa je njihova priroda počela da se menja. Ani-Ca-Gu-Hiji nisu hteli da se vrate, nego im rekoše: "Idemo tamo gde ćemo uvek imati dovoljno hrane. Od sada ćemo se zvati Yonva – Medvedi. Kada budete gladni, uvek ćete moći da dođete u šumu i da nas pozovete, a mi ćemo vam dati svoje meso. Možete slobodno da nas lovite, jer mi ćemo živeti večno."

Onda su podučili glasnike pesmama kojima će moći da ih dozivaju, a koje naši lovci na medvede znaju i danas. Kada su završili sa pesmama, Ani-Ca-Gu-Hiji nastaviše svojim putem, a glasnici krenuše nazad. Kada su malo odmakli i osvrnuli se iza sebe, videli su kako jedan čopor medveda polako zalazi u šumu.

James Mooney, Myths of The Cherokee, 90th Annual Report of the Bureau of American Ethnology 189798., Part I. (1900)

Papalagi

Tuiavii ili Tiavea, samoanski poglavica

Tek po neki odrasli Papalagi (= belac) može da skače i trči kao dete. Kada hodaju, oni vuku svoje noge i tela kao da stalno nose neki teret. Oni to poriču i kriju svoju slabost govoreći da su trčanje, rvanje i skakanje ispod dostojanstva ponositog čoveka. Ali, to je samo izgovor, jer njihove kosti brzo postaju teške i krute, a sreća napušta njihove mišiće. Njihov posao ih osuđuje na smrt. Svaki njihov "posao" nosi sa sobom situ (kletvu) koja uništava život. Situ koja im šapuće slatka obećanja, dok u isto vreme isisava krv iz njihovih tela.

U Evropi ima više ljudi sa sivim licima, nego drveća na našim ostrvima. Razlog tome je što u svom radu ne pronalaze nikakvo zadovoljstvo, što im taj posao proždire svu sreću i ne dopušta da urade bilo šta za sebe, iz čistog zadovoljstva, makar neku sitnicu. Zato u srcima svih Papalagija koji rade tinja mržnja. U njima živi nešto poput okovane životinje, koja se stalno otima, ali koja ne uspeva da se oslobodi. Ispunjeni mržnjom i zavišću, oni stalno upoređuju svoje poslove. Govore o vrednim i manje vrednim poslovima, iako nijedan od tih poslova ne obavlja ništa do kraja. Čovek nije samo ruka ili noga. On je sve to zajedno. Tek kada sva njegova čula i udovi rade zajedno, njegovo srce može da bude zdravo i veselo. Umesto toga, kod njih je samo jednom delu dopušteno da živi, dok sve ostalo ostaje mrtvo. To stvara zbunjene, bolesne i očajne ljude.

Život Papalagija koji rade je košmar. Oni to ne shvataju i kada bi mogli da me čuju šta govorim sigurno bi me nazvali budalom, jer sudim nešto o njima, a da nikada nisam imao neki posao, niti jedan jedini dan radio poput nekog Evropljanina.

Ali, nijedan Papalagi ne bi mogao da nam objasni zašto bi trebalo da radimo više nego što to Bog od nas traži, tj. samo onoliko koliko je potrebno da budemo siti, da imamo krov nad glavom i da uživamo u pripremanju gozbi na seoskom trgu. Naš rad nazivaju prostim, a za nas kažu da nam nedostaje trgovačka veština. Ali, zato svaki pravi muškarac sa naših ostrva obavlja svoj posao sa radošću, nikada s tugom. Kada bi bilo suprotno, ne bi radio uopšte. To je ono što nas čini drugačijim od Papalagija. Kada priča o svom poslu Papalagi se uvek žali, kao da mu neki teret lomi kičmu. Naši mladići odlaze na polja taroa nadpevavajući se sa devojkama koje peru svoje suknje u svežem potoku. Veliki Duh sigurno ne želi da naše kose posive zbog nekog posla, niti da se vučemo okolo poput morskih puževa iz lagune ili da se gegamo kao žabe po suvom. On želi da sve svoje poslove obavljamo ponosno i uspravno, da ostanemo ljudi, srećnih očiju i gipkih udova, zauvek."

Prvi put objavljeno na nemačkom, početkom 1920-tih, zatim na holandskom 1929. i na engleskom 1971, u izdanju Real Free Press. Originalno izdanje je priredio Eric Scheurmann, nemački antropolog i lični prijatelj poglavice Tuiaviia. Preuzeto iz *Anarchy: A Journal of Desire Armed*, #17/ fall-winter/ 1988-89.

*

“Svakodnevno obavljanje dosadnih, iscrpljujućih poslova je najvažniji oblik ekološkog zagađenja. Zašto bi radom zagađeno telo vodilo računa o ‘očuvanju prirode?’” — P. M., *Bolo'bolo*, 1983.

“Tomas Mor je godine 1516. garantovao šestočasovni radni dan, Kalenbah dvadesetočasovnu radnu nedelju, a Andre Gorc predložio 20.000 radnih sati za ceo život (*Les chemins du Paradis – l'agonie du Capital*, 1983). Posle istraživanja Maršala Salinsa objavljenih u knjizi *Stone Age Economics* (1972) na ovoj licitaciji pobeđuje radni dan od 2-3 sata. Ironično, pokazalo se da je za postizanje američkog životnog standarda iz 1948. danas potrebno 4 radna sata dnevno... Utopija je *iza nas*.” — P. M., *Bolo'bolo*, 1983.

Ovo, naravno, nije reklama za američki životni standard iz 1948, jer bi čak i takav životni standard bio poguban po život u celini kada bi bio dostupan svim ljudima (oni na vrhu to dobro znaju). “Standard” je eufimizam za određeni stepen sagorevanja, indikator debalansa u razmeni sa okruženjem. I u ovom slučaju taj debalans je nepodnošljiv i ima katastrofalne posledice. Drugo, taj standard i na društvenom planu podrazumeva sve što i neki viši standard, pre svega masovnu ljudsku neslobodu (rad), i to možda u istoj meri. Ovo je pre svega ilustracija do koje je mere – čak i po kriterijumima koje sam, demagoški, ističe – sistem iracionalan i lišen svakog dostižnog cilja. Zašto nismo ostali na standardu iz 1948? Televizor, frižider i mašina za pranje veša, stubovi svakog pristojnog domaćinstva, samo što su bili promovisani i pripremljeni za masovnu distribuciju. Šta je to još bilo tako vredno svog daljeg rmbanja i pustošenja? Ta nemogućnost da se zaustavi na određenoj tački je suštinska odlika robne proizvodnje, prokletsvo koje je njen jedini smisao postojanja i jedan od dva glavna razloga zašto i dalje toliko radimo. Drugi razlog, kontrolni, je prethodno naveden: u ovom *Dodatku* i u Blekovoju kritici knjige Džeremija Rifkina. Sve dok radimo, Veliki Brat tačno zna gde smo i da posle toga uglavnom nismo nizašta. Telekrani i druge komplikovane tehnologije za nadzor potpuno su izlišni. To je razlog zašto pametne mašine nikako da odmene čoveka, što nam obećavaju još od kraja XIX veka.

*

“Latinska reč labor znači ‘patnja’. To smo izgleda zaboravili. Kako to da niko nije primetio da je princip produktivnosti samo zamenio princip feudalnog autoriteta?

Da li je to zbog opšteg uverenja da rad poboljšava ljudsko stanje i da siromašne spašava od večnog prokletstva, makar samo iluzorno? Možda je zaista tako, ali činjenica je da je šargarepa svetle budućnosti danas zamenila staru šargarepu spasenja na drugom svetu. U oba slučaja, ono što biva zgaženo je sadašnjost.

Da li je to zato što rad menja prirodu? Da, ali šta mogu da uradim s prirodom kroz aktivnost kojom diktiraju dobitak i gubitak, sa svetom u kojem inflacija tehnika prikriva neprestanu devaluaciju upotrebne vrednosti života? Još nešto: kao što seks stvara decu samo slučajno, tako je i organizovani rad izmenio površinu planete samo uzgredno, a ne svrhovito. Raditi da bi se promenio svet? Koje sranje. Ovaj svet je već izmenjen našim radom i to je razlog zašto je izmenjen tako loše.” — Raoul Vaneigem, *Revolucija svakodnevnog života*, poglavlje V: Opadanje i propast Rada, 1967.

ZAKLJUČAK

“Ne radite po firmama. Smislite nešto bolje.” — Bog

E, jel' istina da su naši preci morali da rade po nekakvim “firmama” samo zato da bi preživeli?

Ćuti, bilo, ne ponovilo se...

